АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(*Методик мәгаләләр мәҹмуәси*)

1

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1971

МҮНДӘРИЧАТ

А. С. Абдуллајев. Көркәмли мүәллим вә ана дили методисти 3

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Һ. Һүсејнов. Рабитәли мәтнләр үзәриндә апарылачаг ишләр 10

К. Һачыбәјова. Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләри дүшүндүрмәјә, дәрси шүурлу мәнимсәмәјә вә ахтарычы олмаға нечә наил олурам 18

С. Ваһидов. Азәрбајчан дили үзрә јени билијин мүстәгил мәнимсәдилмәси тәчрүбәсиндән 23

Т. Бабајева. Тә'лимдә техники вәсаитдән истифадәнин бә'зи мәсәләләри 30

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

З. Әлијева. VII синифдә Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестинин тәдриси 36

Б. Садыгов. Чаббарлы сәнәтиндә бәдии сөзүн гүдрәти . 43

Ш. Микајылов. Әдәбијјатдан факүлтәтив курсун апарылмасына даир 56

З. Әкбәров. Маарифчи шаир 67

Т. Дадашова. Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә әмәксевәрлик . 76

Н. Оручәлијев. Әдәбијјат тәдрисиндә техники вәсаитдән истифадә тәчрүбәсиндән 83

С. Һүсејнов. Г. Закирин дили һаггында бә'зи гејдләр . . 89

Н. Не'мәтов. Н. Нәримановун «Надир шаһ» фачиәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән 93

Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб 99

Бу китаблары охујун 104

КӨРКӘМЛИ МҮӘЛЛИМ ВӘ АНА ДИЛИ МЕТОДИСТИ

Профессор **А. С. АБДУЛЛАЈЕВ.**

Бөјүк јазычы вә көркәмли ичтимаи хадим олан Нәриман Нәриманов, һәм дә дөврүнүн ән габагчыл мүәллим вә методисти иди. О, 1890-чы илдә Гори семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәсини битирдикдән сонра, Тифлис губернијасынын Гызылһачылы кәндиндә мүәллимлијә башламышдыр. Н. Нәриманов 1891-чи илдә Бакыја кәлиб оғланлара мәхсус кимназијада Азәрбајчан дили мүәллими вәзифәсиндә ишләмишдир.

Бу заман азәрбајчанлы ушаглар үчүн ана дилинин грамматикасына аид јарарлы дәрс китаблары јох иди. Н. Нәриманов, мүәллим вә шакирдләрә көмәк етмәк, мәктәбләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин кејфијјәт вә сәлаһијјәтини јүксәлтмәк мәгсәди илә әлдә етдији тәчрүбәләрә вә нәзәри билијинә әсасланыб, 1899-чу илдә «Түрк—Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» адлы бир дәрслик јаратды вә Бакыда нәшр етдирди. Бу дәрслик о вахткы рус — мүсәлман мәктәбләриндә азәрбајчанча охујан ушаглар үчүн тәртиб едилмишди.

«Түрк—Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрфи-нәһви» китабы 47 сәһифәдә топланмыш ашағыдакы бөлмәләрдән ибарәтдир:

1) мүгәддимә, 2) фонетика, 3) морфолокија, 4) синтаксис, 5) морфоложи вә синтактик тәһлилләр үчүн тәмринләр.

Китабын мүгәддимә һиссәсиндә мүәллиф о заман ваһид јазы гајдасынын олмамасындан, бир сыра сөзләрин мәтбуат сәһифәләриндә бир нечә чүр јазылмасындан данышыр вә бунларын тәдрис ишиндә чәтинликләр төрәтдијини мисалларла көстәрир. Дикәр тәрәфдән әрәб әлифбасында саит сәсләр ол-

мадығындан, бир чох сөзүн охунушу башга, јазысы исә ејни олмасына көрә, шакирдләрә һәмин гајдалары өјрәтмәјин нә гәдәр ағыр олдуғуну ајдынлашдырыр вә мисал үчүн **бол** сөзүнү алыр; һәмин сөзү әрәб һәрфләри илә јаздыгда үч чүр охујуб мә'на вермәк олар:

бөл
бул (тап)
бол (чох)

Н. Нәриманов бурада заманы үчүн чох гијмәтли методики фикирләр ирәли сүрүр. О, тәклиф едир ки, әрәбләр өз дилләринә мәхсус олан бир сыра һәрфләри хүсуси мәхрәчлә тәләффүз едирләр. Лакин азәрбајчанлылар исә өз тәләффүзләриндә һәмин сәсләрин мәхрәчини нәзәрә белә алмырлар.

Әрәбләрдә **С** һәрфинин үч шәкли вардыр; онлар јеринә көрә бунлары үч чүр јазырлар; Н. Нәриманов исә буну асанлашдырараг, бир чүр јазмағы тәклиф едирди.

Китабын 6-чы сәһифәсиндән сәрф (етимолокија), нәһв (синтаксис) башланыр. Әввәлчә, мүәллиф сәрф-нәһвә тә'риф вердикдән вә бу мәфһумлары изаһ етдикдән сонра, әрәб әлифбасы вә онларын тә'рифинә башлајыр. Морфолокија шө'бәсиндә: исим (исми—хас, исми—чинс, мүфрәд, чәм, исми—мәкан, исми—тәсғир); исми—әдәд, исми—сифәт, зәмир, фе'л, исми—фаил, (мә'лум нөвдә олан фе'ли сифәт севмәк—севдим); әдәват (гошма вә өнлүкләр), рабитә (бағлајычы), зәрф, нида, нишанлардан (дурғу ишарәләриндән) бәһс едир.

Китабын синтаксис һиссәсинә ашағыдакылар дахилдир: 1) мүбтәда, 2) хәбәр, 3) әсл кәләм (баш чүмлә), 4) бәјан едән кәлам (будаг чүмлә), 5) тәһлил (јә'ни морфоложи вә синтаксис тәһлил).

Дәрслијин сон сәһифәләриндә мүәллиф, морфоложи вә синтактик тәһлилләр үчүн шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун мәтнләр үзрә бир сыра темринләр вермишдир.

Нәриман Нәримановун «Түрк—Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» китабы, узун мүддәт мәктәбләримиздә азәрбајчанлы ушаглара дилимизин гајда вә ганунларыны өјрәдән фајдалы бир вәсаит кими истифадә олунмушдур.

1899-чу илдә Бакыда Нәриман Нәримановун икинчи китабы чапдан чыхыр. Мүәллиф бу әсәри «Мүсәлманлар үчүн мүәллимсиз рус дилини өјрәнмәкдән өтрү асан китабча» адландырмышдыр. Китабын титул сәһифәсиндә русча «Самоучитель

русского языка. Составлен по звуковому методу учителем татарского языка Бакинской мужской гимназии, часть 1» сөзләри јазылмышдыр.

Н. Нәримановун бу китабы 48 сәһифәдән ибарәтдир. Мүәллиф мүгәддәмәсиндә јазыр:

«Һәнуз бу китабча о шәхсләрдән өтрүдүр ки, вахтында русча охумајыб анчаг инди русча охумағы вә јазмағы өзләри үчүн лазым билирләр. Она көрә бу китабчаны мүсәлман гардашларым үчүн јаздыг ки, мүәллимсиз русча јазмаг, охумаг вә данышмаг өјрәнсинләр. Һәр каһ охујан сарыдан бир балача диггәт олунса, јарым ајын әрзиндә бу китабчанын көмәји илә шәхс русча охумаг, јазмаг биләр».

Мүәллиф китабын 6—7 сәһифәләриндә охучулара рус вә әрәб һәрфләрини гаршылыглы шәкилдә өјрәдир вә 12 дәрс мәшғәләсиндә бүтүн рус һәрфләринин оху вә јазысыны онлара мәнимсәдир. 24, 25 вә 26-чы сәһифәләрдә гаршылыглы әлифба чәдвәли верилир. Бундан башга мүәллиф јери кәлдикчә рус һәрфләри вә сөзләриндән олан спесифик чәһәтләри мисалларла ајдынлашдырыр. 27-чи сәһифәдә дурғу ишарәләринин ишләнмә гајдасы вә онларын әһәмијјәти илә охучуну таныш едир. Бурада нөгтә, ики нөгтә, веркүл, нөгтәли веркүл, суал ишарәси, нида ишарәси мисалларла изаһ олунур. 28-чи сәһифәдә охучулара чүмләләр вә кичик мәтнләр үзәриндә мәшғәләләр вә исим, фе'л, фе'лин заманлары вә с. бу кими мәсәләләрә аид грамматик мә'луматлар верилир.

Н. Нәримановун «Самоучитель русского языка» китабы заманы үчүн елми-методики чәһәтдән дүзкүн тәртиб едилмиш дәрслик вә азәрбајчанлылара рус дилини өјрәтмәјә көмәк едән фајдалы бир вәсаит олмушдур.

Н. Нәриманов Азәрбајчанда мәктәб вә маариф ишләринин инкишаф етдирилмәси үчүн вар гүввәси илә чалышмыш вә мәтбуат сәһифәләриндә «Нәр» имзасы илә чох чәсарәтли вә кәскин чыхышлар етмишдир[1]. О, 1906-чы илдә Бакыда чағырылмыш Биринчи мүәллимләр гурултајынын ән јахын тәшәббүскарларындан бири олмушдур. Өз ишчиллији вә бачарығы сајәсиндә мүәллимләрин вә ичтимаијјәтин нәзәрини өзүнә чәлб едән Н. Нәриманов, һәмин гурултајда ичласлары идарә етмәк үчүн сәдр сечилмишди. Август ајынын 15-дә гурултајын нөвбәти ичласына сәдрлик едән Нәриман Нәриманов Азәрбајчан

---

[1] Бах, «Һәјат» гәзети, 1906-чы ил, № 131.

дили програмынын мүзакирә олунмасыны тәклиф едир вә бу мәсәлә бүтүн чиддилијилә гурултај иштиракчылары гаршысында гојулур. Мүзакирә нәтичәсиндә гурултај: Абдулла Шаиг, Сүлејман Сани Ахундов, Һәсәнбәј Мәликов Зәрдаби вә бир нечә нәфәр башга мүәллимләрин иштиракы илә хүсуси комиссија тәшкил едиб, әлдә олан програмлары нәзәрдән кечирмәји вә дәјишдирмәји гәрара алыр.

Һәмин гурултајын 19 август 1906-чы ил 5 нөмрәли протоколунда, мәктәбләрдә Азәрбајчан дили мүәллими чатышмадығына көрә, тә'чили сурәтдә һәмин фәнн үзрә мүәллим һазырламаг мәсәләси мүзакирә олунур.

Гурултајын 20 август 1906-чы ил тарихли ичласында јенә дә Нәриман Нәримановун рәһбәрлији илә мәктәбләрдә ана дили тәдрисинин ағыр вәзијјәтдә олмасы вә бунун сәбәбләри мүзакирә олунур. Чох гызғын вә мүбаһисәли кечән бу ичласда мә'лум олур ки, ана дили тәдрисинин кејфијјәтини ашағы салан сәбәбләр бунлардыр: 1) ана дили дәрсләринә верилән саат азлығы; 2) Азәрбајчан дили фәннинин мәктәбләрдә мәчбури фәнн олмамасы; 3) Азәрбајчан дилинә мәктәб мүдирләринин е'тинасыз јанашмасы; 4) мәктәбләрдә үмуми бир дил кими Азәрбајчан дилинә әһәмијјәт верилмәмәси вә с.

Бу нөгсанлары тезликлә арадан галдырмаг үчүн гурултај ашағыда көстәриләнләри гәрара алыр: а) Азәрбајчан дили мүәллимләринин һүгугуну башга фәнн мүәллимләринин һүгугу илә бәрабәрләшдирмәк; б) Азәрбајчан дили дәрсләринин мәктәбдә мәчбури фәнн кими кечилмәсинә наил олмаг; в) Азәрбајчан дили дәрсләринин һәфтәлик сајыны артырмаг; г) Азәрбајчан дили мүәллимләринин мәктәбә тә'јини вә ишдән кәнар олмаларыны чамаатын әлилә етмәк.

Бундан башга һәмин гурултајын ичласларында мәсчид мәктәбләринин (моллаханаларын) нөгсанлары ачылыр, нүмајәндәләр бу моллаханаларын ихтијарыны руһаниләрдән алыб чамаат идарәсинә вермәји тәләб едирләр.

Гурултајын мүзакирә вә һәлл етдији бүтүн бу мәсәләләрдә Н. Нәриманов фәал иштирак едир вә гурултај ичласларынын ишинә өз ағыллы, сәмәрәли тәклифләри илә истигамәт верирди.

Биринчи мүәллимләр гурултајында гаршыја чыхан мәсәләләрин чидди сијаси маһијјәтиндән горхуја дүшән бә'зи либерал нүмајәндәләр, һәмин мәсәләләри Бакы милјончусу Һачы Зејналабдын Тағыјевә хәбәр верирләр. Тағыјев о бири күн

гурултајын нөвбәти ичласына кәлир вә чыхыш едәрәк дејир: «Сизин дүнәнки гәрарыныз көстәрир ки, гурултаја Н. Нәриманов кими бәсирәтсиз адамлар рәһбәрлик едир... Нәриманов мәним һесабыма охујур. Буна бахмајараг о, чүр'әт едиб ингилаби нитгләр сөјләјир... Мән дүнәнки гәрарын ләғв олунмасыны тәләб едирәм».

Нәриман Нәриманов бу заман Одесса Университетиндә Тибб факүлтәсинин сон курсунда охујур вә Тағыјевдән мадди јардым алырды. Тәһсилини баша чатдырмаг ишиндә бир сыра мадди чәтинликләрә раст кәләчәјини јахшы билән Нәриман Нәриманов, Һачы Зејналабдынын рә'јинә әкс чыхараг беләчаваб верир: «ЈОЛДАШЛАР, көрүнүр Һачы Зејналабдын тәләбәләрә бу мәгсәдлә көмәк едир ки, онлар Тағыјевин дүшүндүјү кими дүшүнсүнләр... Мән бүтүн гурултај гаршысында Тағыјевин тәгаудүндән әл чәкирәм».

Бөјүк јазычы, ичтимаи-сијаси хадим Нәриман Нәриманов, ејни заманда көркәмли Азәрбајчан дили мүәллими вә методисти иди. О, сөзүн там мә'насында маарифпәрвәр бир халг мүәллими иди.

Нәриман Нәриманов 1899-чу илдә «Самоучитель татарского языка для русских» адлы әсәринин биринчи һиссәсини Бакыда чап етдирмишдир. Китабын азәрбајчанчасы «Мүәллимсиз түрк дилини өјрәнмәкдән өтрү руслар үчүн асан китабчадыр» адланыр.

Н. Нәриманов бу әсәри о заман Бакы кимназијасында Азәрбајчан дили мүәллими вәзифәсиндә ишләркән јазыб нәшр етдирмишдир.

Мүәллиф һәмин китабы руслара Азәрбајчан дилини өјрәтмәк мәгсәди илә јазмышдыр. Әсәрин мүгәддимәсиндән мә'лум олур ки, Н. Нәриманов һәмин китабын икинчи һиссәсини јазмаг вә ону Азәрбајчан дилинин грамматикасы адландырмағы нәзәрдә тутур.

Биринчи һиссәдә мүәллиф, гыса вә јығчам шәкилдә шакирдләри Азәрбајчан дилинин грамматикасыны даһа дәриндән мәнимсәмәјә һазырлајан мәсәләләр үзәриндә дурур вә бә'зи нитг һиссәләринә даир мә'лумат верир.

Н. Нәримановун бу дәрслији севти үсулла тәртиб олунмушдур. О, әрәб һәрфләринин јазысыны асанлашдырмаг вә бә'зи чәтинликләри арадан галдырмаг мәгсәди илә методик чәһәтдән бөјүк әһәмијјәти олан бир сыра сәмәрәли тәклиф ирәли сүрәрәк јазыр:

«Хотя в татарских (т. е. азербайджанских — А. А.) учебниках каждая буква, соединяющаяся с предыдущими и последующими буквами, имеет четыре начертания, но мы для легкости в этом самоучителе показываем только два начертания.

Таким образом, сокращая трудности татарской азбуки вдвое, мы полагаем, что от этого успех дела нисколько не будет страдать, тем более, что самую главную роль в татарском письме играют точки, а не разные начертания одной и той же буквы...*»

Мүәллиф һәмин әсәрдә 12 һекајә вә онлара даир ајрыча лүғәт вермишдир; бундан башга гираәти асанлашдырмаг мәгсәди илә 4 һекајәни дә рус әлифбасы илә чап етдирмишдир.

Китабын 5-чи сәһифәсиндән «О произношении некоторых букв» сәрлөвһәси илә, бә'зи спесифик самитләрин тәләффүзүнү өјрәдир.

Китабын 7-чи сәһифәсиндән 24-чү сәһифәсинә гәдәр бүтүн әрәб әлифбасыны әһатә едән 13 гираәт вә 7 јазы дәрси верилмишдир. Мүәллиф асан методик јоллар вә сөвти үсулла руслара Азәрбајчан дилини өјрәтмәјә сә'ј етмиш, 25-чи сәһифәдә исә әлифба вә һәрфләрин адыны көстәрән чәдвәл вермишдир.

Мүәллиф китабын 26—27-чи сәһифәләриндә шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк вә онлара нитг вәрдиши ашыламаг үчүн азәрбајчанча, тәрчүмәси илә русча чүмләләр вә кичик мәтнләр вермишдир.

Китабын 28-чи сәһифәсиндән шакирдләрә асан шәкилдә грамматик мә'лумат верилмәјә башланыр. Әввәлчә, тәк вә чәм исимләр, сонра исим, исмин һаллары, сифәт, фе'л, фе'лин заманлары, әвәзлик, шәхс әвәзликләри вә нәһајәт, сај һаггында бә'зи мә'лумат верилир.

45-чи сәһифәдән «Суаллар вә чаваблар» сәрлөвһәси илә шакирдләрә данышыг нитги өјрәдирләр; мәсәлән:

Суаллар	Чаваблар
1. Тифлисә һачан кедәчәксән?	Тифлисә ики күндән сонра кедәчәјәм.
2. Бајрама нечә күн галыр?	Бајрама галыр дөрд күн.
3. Азад елмини һачан гуртарачагдыр?	Азад елмини ики илдән сонра гуртарачагдыр.

* Н. Нәриманов. Самоучитель татарского языка для русских, Бакы, 1900-чы ил, сәһ. 3—4.

Н. Нәриманов јалныз Азәрбајчан дили дәрсликләри јаратмагла кифајәтләнмәмиш о, ејни заманда кәнчләр үчүн ана дили, рус вә харичи дилләри өјрәнмәјә даир бир сыра мәгаләләр дә јазыб нәшр етдирмишдир.

Бөјүк маарифчи, мүәллим вә методист олан Н. Нәриманов ана дилинә, онун көзәллијинә, сафлығына даир бир нечә мәгалә чап етдирә билмишдир. Һәмин мәгаләләрдән бири дә онун 1887—1888-чи илләрдә «Кәшкүл» гәзетиндә чыхан «Ана дилимиз» адлы мәгаләсидир ки, ону бу јахынларда филоложи елмләр намизәди Мүсејиб Мәммәдов апардығы ахтарышлар заманы мүәјјән етмишдир. («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, № 42, 17 октјабр, 1970).

Н. Нәримановун ана дилини дәриндән өјрәнмәјә вә ејни заманда башга дилләри дә билмәјә чағыран һәмин мәгаләсиндә охујуруг: «...Һәр бир тајфа өз ана дилини өјрәнмәјә вә јаддан чыхармамаға чалышыр... өз милләтини әбәди сахламаг истәјәнләр өз ана дилләрини сахламаға чалышмалыдырлар вә о дилдә елм вә фәнни өвлади-милләтә вермәлидирләр». Н. Нәриманов ејни заманда гејд едир ки, ана дилини јахшы билмәјән, онун ләјагәтини гијмәтләндирмәјән бир шәхс башга дилләри һеч чүр өјрәниб гијмәтләндирә билмәз. Сонра мүәллиф көстәрир ки, инсан өз ана дилиндән башга нечә дил билмиш олурса, о гәдәр дә гәдрини артырыр.

Бөјүк јазычы вә дөвләт хадими олан Н. Нәриманов, һәм дә дөврүнүн габагчыл халг мүәллими, методисти вә сөзүн әсил мә'насында маарифпәрвәри иди.

РАБИТӘЛИ МӘТНЛӘР ҮЗӘРИНДӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘР

Һ. ҺҮСЕЈНОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә рабитәли мәтн үзәриндә иш ики истигамәтдә апарыла биләр:

1. Мәтнин тәһлили јолу илә.
2. Мәтни дәјишмәк вә ја тәкмилләшдирмәклә.

I. Мәтнин тәһлили јолу илә

Мүәллим Азәрбајчан дили дәрсләри үчүн сечдији мәтнин тәһлилини грамматик тәләбләрә ујғун апармалыдыр. Јә'ни тәһлил, контекстин бүтүн сөзләри үзрә дејил, мүәјјән абзас ичәрисиндә вә ја чүмләдәки сөзү, сөз бирләшмәсини алыб тәһлил етмәлидир. Белә һалларда мәтнин тәһлилини ики чүр апармаг олар:

а) мәтни бәдии чәһәтдән тәһлил етмәк,
б) мәтни дил чәһәтдән тәһлил етмәк.

Бә'зи мүәллимләр мәтнин бәдии тәһлилини дил дәрсләриндә апармағын әлејһинәдирләр. Бәдии тәһлили әдәбијјат дәрсләринә аид едән белә мүәллимләр, шүбһәсиз, дил илә әдәбијјат фәнләринин үзви шәкилдә тә'лиминә хәләл кәтирә биләр. Дикәр тәрәфдән рабитәли мәтнләрин бәдии тәһлили һеч дә һәртәрәфли тәһлил нөвү кими баша дүшүлмәмәлидир. Бу, јалныз мәтнин дил чәһәтдән тәһлилини сүр'әтләндирмәкдә, мәтнин дәрһал мәнимсәнилмәсиндә, онун маһијјәтини ачмагда јарадычы бир васитә сајылмалыдыр. Әлбәттә, мәтнин маһијјәти шакирдә ајдын олмазса, шакирд онун нә үслубуну, нә дә сөзләрин мә'на формаларыны ача биләр. Шакирдләр мәтнин маһијјәтини тәләб олунан сәвијјәдә ачмағы бачарырларса, демәк, орадакы һадисәләри гаршылашдырмагда, сурәтләрин характерини дүзкүн сәчијјәләндирмәкдә, нәтичә чыхармагда вә мәнтиги сүбутлар сөјләмәкдә дә чәтинлик чәкмәзләр. Она көрә дә бәдии тәһлил заманы мүәллимин вәзифәси мәтндәки һадисәнин тәсвирини, сурәтләрин сәчијјәсини, бәдии жанр, јә'ни роман, һекајә, поема олмасыны, мүәллимин ишләтдији тәшбиһ вә мәчази сөзләри; мәтндә зәрб-мәсәлләрдән, аталар сөзләриндән мәһарәтлә истифадә олунмасыны вә с. шакирдләрә баша салмагдыр. Белә бәдии тәһлил, грамматик тәһлилин ичәрисиндә «әридиләрсә», о заман мәтн үзәриндә иш даһа чанлы вә сәмәрәли олар.

Чүнки шакирдләр мәтнин мәзмунуну өјрәндикдән сонра, онун дил чәһәтдән тәһлилиндә аз иштирак едирләр. Мәшһур методист В. А. Добромыслов һаглы олараг көстәрир: «...ушаглар мәтнин тәһлилиндән сонра белә һесаб едирләр ки, артыг онлар мәтнин маһијјәтини јахшы билирләр вә она көрә дә јолдашларынын данышығына онларда һәвәс олмур»[1].

Шакирдләр мәтнин маһијјәтини дәриндән дәрк етдикдә орадакы грамматик нормалары вә үслуби имканлары бир-бириндән фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкмирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәбләримизин әксәријјәтиндә өјрәдичи рабитәли мәтнләрин дили үзәриндә аз әмәлијјат апарылыр. Рабитәли мәтнин дилини өјрәтмәк јоллары методики әдәбијјатда аз ишләнилдијиндән, бә'зи мүәллимләримиз ондан истифадә гајдасыны билмир, јахуд мәсәләни тәһриф олунмуш шәкилдә ичра едирләр. Буну нәзәрә алараг, мәтнин дилини өјрәтмәк јоллары үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмағы мәгсәдәујғун сајырыг.

Мәтнин дилини ики чәһәтдән тәһлил етмәк лазымдыр:

1. Мә'лум сөз вә чүмләләр үзәриндә тәһлил.
2. Мувафиг гајдаја даир вәрдишләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдини дашыјан тәһлил.

Мәтндәки мә'лум сөз вә чүмләләр габагчадан мүәјјән едилир вә бә'зиләри изаһ олунур. Белә изаһат јарымчыг тәһлил характерини дашымалыдыр. Чүнки шакирдләр мувафиг гајданы мөһкәмләндирмәк үчүн сөз вә ја чүмләнин грамматик гурулушуна даир мә'лум мүддәалары јада салырлар.

---

[1] В. А. Добромыслов. Изложение и сочинение в семилетней школе, М., 1946, сәһ. 168—169.

Тутаг ки, мүәллим рабитәли мәтн әсасында тә'јини вә онун ифадә васитәләрини тәкрарламалыдыр. О заман шакирдләр истәр-истәмәз сифәтин гурулушуну вә мүрәккәб сифәтләрин јазылыш гајдасыны садаламалыдырлар.

Бурадан бу нәтичә чыхыр ки, шакирдләр мә'лум сөз вә чүмләнин тәһлилини вермәклә, чәтин мәнимсәнилән грамматик формалары шүурлу сурәтдә мәнимсәјир. Тәкрар вә јекунлашдырычы дәрсләрдә исә рабитәли мәтнин тәһлили дикәр дәрсләрә нисбәтән кениш характер дашыјыр. Бу заман мүәллим бир бәһси дејил, бүтөв бир курсу тәкрарлајыр. Адәтән, белә тәһлил просесиндә шакирдләрин нитг инкишафына көмәк едән актуал мәсәләләри өн плана чәкмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, шакирдләр ана дилиндә олан һәр һансы бир сөзүн мә'насыны һәлә о сөзү илк дәфә ешитдикдә белә билирләр. Лакин контекстдә ејниформалы сөз дикәр бир мә'нада да ишләнир. Шакирдләрә бу мә'на чаларлығыны өјрәтмәк лазымдыр. Чүнки контекстдәки сөзүн јени бир семантик функсија вә семантик мә'на кәсб етмәси сөзүн грамматик формасыны да дәјишдирир. Мүәллимин әсас вәзифәси исә мәтндәки белә сөзләри сечиб ону тәһлил етдирмәкдир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, мәтндә илк нөвбәдә лексик ваһидләр ајдынлашдырылмалыдыр. Мәтнин лексик ваһидләрини тапмаг үчүн апарылан ишин ики чәһәтинә тохунмаг лазымдыр.

1. Мәфһумун маһијјәтини ачмаг.
2. Сөзүн контекстдәки мә'насыны ајдынлашдырмаг.

Гејд олунан бу чәһәтләр бир-биринин давамы олмагла бәрабәр, бир-бирини дә ајдынлашдырыр. Мәфһумун маһијјәтини вә сөзүн контекстдәки мә'насыны бир мәтн үзрә өјрәтмәк чәтиндир. Мәтнин тәләби илә сәсләшән мүвафиг чалышмалардан мүнтәзәм олараг истифадә етмәк лазымдыр. Тутаг ки, ашағыдакы мәтн тәһлил едилир:

Мә'налы бир өмүр үчүн,
Чох дүшүнүб, чох јанмышам.
Ағрылара синә кәриб,
Ағ күнләри газанмышам.

(Һ. Мәммәдов)

Бу парчада **јанмышам, синә кәриб, ағ күнләри** сөзләри илкин мә'насыны итирмиш, контекстдә јени семантик мә'на кәсб етмишдир. Шакирдләрә һәмин сөзләрин контекстдәки мә'насыны дәриндән чатдырмаг үчүн мәтнә мүвафиг шәкилдә чалышма апарылмалыдыр.

Чалышма 1. **Јанмаг** сөзүнү чүмләдә ишләдин.

Нүмунә: Мешә од тутуб јанмышды.

Чалышма 2. **Синә** сөзүнү чүмләдә ишләдин.

Нүмунә: Күллә онун лап синәсиндән дәјмишди.

Чалышма 3. **Ағ** вә **күн** сөзләрини чүмләдә ишләдин.

Нүмунә: Әскәр ағ көјнәк кејмишди. Бу күн һава бәрк истидир вә с.

Әкәр шакирдләр бу типли чалышмаларда сөзләри илк мә'на вариантларында дүзкүн ишләдә билир вә мәфһумун маһијјәтини дәрк едирләрсә, демәли, онлар мәтндә олан ејни сөзләри мүгајисә едәр, үмумиләшдирәр вә нәтичә чыхартмағы бачарарлар.

Мәтнә даир верилмиш грамматик чалышмалар нитг инкишафында тә'сирли вә фајдалы бир васитәдир.

Лексик тәһлилдә чохмә'налы сөзләрин ајдынлашдырылмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Чүнки шакирдләр лексик тәһлилин көмәји илә нәинки сөзүн мә'на групларыны, һәтта нитгдә сөздән истифадә етмәк гајдасыны да өјрәнирләр. Елә сөзләр вар ки, шакирдләр һәлә онларын нә заман, нә шәраитдә, нә мә'нада дәјишилмәсини билмирләр. Нәтичәдә шакирдләр бир сыра сәһвләрә јол верирләр. Шакирдләрин нитги дә бу чәһәтдән «касыб» олур. Она көрә дә контекстдә чохмә'налы сөзләри бир систем һалында тәһлил етмәк лазымдыр.

Бә'зи мүәллимләр мәтнләрин лингвистик тәһлилинә аз фикир верирләр. Шакирдләр ше'р дилинә там јијәләнмәлидирләр. Бу чәһәтдән синифдә ше'рин һәр бир мисрасыны изаһ етмәк, мә'лум мәсәләләри садаламаг, фикримизчә истәнилән фајданы вермәз. Мисрадан јалныз чохмә'налы вә ја чәтин мә'налы сөзләри алыб дил чәһәтчә тәһлил етмәк лазымдыр.

Мәсәлән, М. Ә. Сабирин «Әкинчи» ше'риндән бир бәнд көтүрәк.

Хош кечмәди ил чөллүјә, **деһганә**, нә борчум?
Јағмады јағыш, битмәди бир **дано**, нә борчум?
Әсди **гара** јел чәлтијә, бостанә, нә борчум?
Кетди мәнә нә фәһләләјин **бадә**, әкинчи?
Лағ-лағ данышыб башлама **фәрјадә**, әкинчи.

Мәтндә гара хәтлә верилән сөзләрин тәһлили һәмин бәндин һәм бәдии ифадәсини, һәм дә дилини әтрафлы мәнимсә-

мәкдә шакирдләрә көмәк едир. Шакирдләр М. Ә. Сабир дилинин үслубуну, онун әсәрләрини тәһлил етмәклә өјрәнирләр. Әкәр бу бәнддә шаир бир јердә **деһган**, дикәр јердә исә **әкинчи** сөзүнү ишләтмишсә, демәли, о, ше'рдә үслуби көзәллик јаратмышдыр. Мүәллим шакирдләрә **әкинчи** илә **деһган** сөзләринин мә'на чаларлығыны изаһ етмәли, **деһган** сөзүнүн һазырда дилимиздә ишләнмәдијини, архаикләшдијини баша салмалыдыр. Ејни заманда мәтндә икимә'налы сөзләр үзәриндә дә дајанмаг лазымдыр. Шакирдләр мүәллимин көмәји илә икимә'налы сөзү сечмәли вә мәтнин маһијјәтинә ујғун олан мә'наны мүәјјәнләшдирмәлидирләр.

Мәтндә **гара јел** ифадәсини алаг. Јел омоним **сөздүр**. О хәстәлик мә'насында да (мәсәлән, ајагларыма јел дүшүб ифадәси кими) ишләнир. Һәмин мәтндә **гара јел** ифадәси **зијанверичи јел, күләк** мә'насыны верир. Она көрә дә шакирдләр **јел** сөзүнүн мәтндәки мә'насыны изаһ етмәлидирләр.

Мәтндә **бадә** сөзү **һәдәр кетмәк, зәһмәти пуч олмаг** мә'насыны дашыдығы һалда, **бадә шәрабла долу** гәдәһә дә дејилир.

Демәк, мәтндәки икимә'налы сөзләрин мәзмуну ајдынлашдырылмалы, мүгајисә едилмәли вә мәтнә ујғун кәлән мә'на тәһлил олунмалыдыр.

Дејиләнләри нәзәрә алыб, мәтнин семантик-лексик тәһлили гаршысында дуран әсас вәзифәләри ашағыдакы кими групплашдырмаг олар.

1. Сөзүн мә'насыны дәгигләшдирмәк.
2. Сөзүн омоним, синоним вә антонимини тапмаг.
3. Сөзүн етимоложи тәһлилини вермәк.
4. Јени вә көһнәлмиш сөзләри мүгајисә етмәк.
5. Ади данышыг сөзләрини сечмәк.
6. Ифадә вә ибарәләрин нә мәгсәдлә ишләндијини изаһ етмәк.

II. Мәтни дәјишмәк вә ја тәкмилләшдирмәклә апарылан иш

Рабитәли мәтни истәр дәјишмәк, истәрсә дә тәкмилләшдирмәк шакирдләрдән даһа чох јарадычылыг тәләб едир. Чүнки шакирдләр мәтни дәјишәркән онун бәдии техникасыны, мәзмунуну, мүәллиф үслубуну тәһриф етмәмәли, әксинә о, нитгиндә мүәллиф сөзләрини, онун үслубуну ишләтмәји бачармалыдыр. Рус методистләриндән В. И. Чернышев чох һаглы олараг јазыр ки, шакирд китаб дилинә јахын олан дилдә данышарса, она мане олма: гој о, Крылова, Пушкинә, Туркеневә вә Чехова мәхсус олан нитги мәнимсәсин; Ону мәчбур етмә ки, әвәзедилмәз дәрәчәдә дәгиг вә бәдии ифадәјә малик олан даһи устад вә натигләрин фикрини өз сөзләри илә сөјләсин.

Бу бир һәгигәтдир ки, шакирдләр истәр шифаһи, истәрсә јазылы нитгләриндә мүәллиф чүмләсиндән истифадә етмәјә чалышырлар. Лакин буна һәр заман наил олмаг мүмкүн дејилдир.

Мәсәлән, ифадә вә инша јазы мәтнләри үзәриндә апарылан иш заманы шакирдин јарадычы тәхәјјүлү, шәхси оржиналлығы даһа чох өзүнү көстәрир вә шакирд истәр-истәмәз мүәллиф үслубуну позур. Чүнки ифадә вә инша јазы мәтнләринин һәчми бөјүк, мәзмунча кениш олдуғундан, шакирд мәгни јалныз баша дүшдүјү сәвијјәдә јазыр.

Чалышма типли рабитәли мәтнләрдә исә мәзмун нисбәтән бәситдир. Она көрә һәмин мәтнин һәм мәзмуну, һәм дә грамматик гајда-ганунлары үзәриндә иш апармаг олур. Әлбәттә, мүәллим бир мәтн ичәрисиндә бүтөв бир бәһсә аид гајда-ганунлары тәкрарлаја билмәз. Кечилмиш грамматик гајдалары мөһкәмләндирмәк үчүн мүәллим мәтни мувафиг тәләбләр әсасында дәјишмәли вә тәкмилләшдирмәлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир мәтни дәјишмәк тәкмилләшдирмәјә нисбәтән чәтиндир.

Чүнки шакирдләр билаваситә мәтндә һадисәнин заманыны дәјишир, мүрәккәб чүмләләри парчалајыб садә чүмлә шәклинә салыр, васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирир, идиоматик ифадәләри јениси илә әвәз едир вә с.

Мәсәлән, белә бир мәтнә диггәт едәк:

«Әввәлчә Сә'ди бәји сизә тәгдим един. Белә адамлар һаггында дејирләр: «Нә этдир, нә балыг». Будур, бизим Сә'ди бәј дә бу гисим адамлара көзәл нүмунәдир. О, нә өлүјә һај верир, нә дирије пај.

О чидди, тәрбијәли адамдыр. Мәндән вур-тут он јаш бөјүк олар, анчаг үзүнә бахан дејәр ки, атам јериндәдир. Онун илә данышанда һәр сөзү ағзындан кәлбәтинлә чәкмәли олурсан. Адәтән о, һәмишә сусур» (Ә. Несин «Һава нечәдир?» һекајәсиндән).

Мүәллим мәтни бир дәфә охујур.

Шакирдләр мәтндәки һадисәнин заманыны, мүрәккәб чүмләнин нөвүнү, идиоматик ифадәләри мүәјјәнләшдирирләр. Ондан сонра мүәллим мәтнә даир белә бир мүсаһибә кечирир:

М. — Ким мәтндәки әвәзликләри сөјләр?

Ш. — Сизә, белә, бу, бизим, о, ондан вә с.

М. — Мәтндә һансы аталар сөзү вар?

Ш. — Нә әтдир, нә балыг; нә өлүјә һај верир, нә дирија пај.

М. — Һәмин аталар сөзүнү даһа нә чүр демәк олар?

Ш. — Һәмин аталар сөзүнү белә дә демәк олар: Хејрә шәрә јарамамаг, һәр шеjә лагејд бахмаг, һеч кимлә достлуг етмәмәк вә с.

М. — Ким мәтнин икинчи абзасыны дәјишиб јазар?

Ш. — Сә'ди бәјдән сорушсаныз ки, өлкәмиздә нечә партија вар? О, ағзыны бүзүб чијинләрини чәкәр. Куја о белә ишләрлә марагланмыр.

М. — Мәтндәки фе'лләр һансы замандадыр?

Ш. — Мәтндәки фе'лләр ән чох индики вә кәләчәк заманларда ишләнмишдир.

М. — Мәтндәки һадисәни, әсасән, индики заманда ишләтмәклә мәзмуну јазын.

Тәхминән, мәтни ашағыдакы кими дәјишдириб јазмаг олар.

Һава нечәдир? (Әзиз Несин).

Сә'ди бәј илә таныш олун. О, нә хејрә јарајыр, нә дә шәрә. Һеч кимлә достлуг етмир. Һәр шејә лагејд мүнасибәт бәсләјир. Һәтта ондан өлкәдә нечә партија олдуғуну сорушсаныз, демәз, ағзыны бүзәр.

— Мән белә ишләрлә марагланмырам. Лакин Сә'ди бәј чох чидди адамдыр. Һәр сөзү онун ағзындан кәлбәтинлә чәкмәли олурсан. О, һәмишә сусур.

Мүәллим мәтни тәкмилләшдирәркән орадакы грамматик категоријалар үзәриндән чох дајанмалыдыр.

Әкәр мәтндә бу вә ја дикәр грамматик гајда-ганун даһа чох өз әксини тапырса, мәтн мәһз һәмин гајда-ганунла әлагәдар олан материаллар әтрафында тәкмилләшдирилмәлидир.

Мәсәлән, ашағыдакы мәтнә нәзәр салаг:

«Үрәкдән кәлән сөз» (Н. Бабајев).

Нә кизләдим, мән Зүлејха бачыны көзәл-көјчәк, бојлу-бухунлу бир гадын көрмәк истәјирдим. Мән Зүлејха бачыны меһрибан, гајғыкеш, фәдакар бир ана көрмәк истәјирдим.

Мән Зүлејха бачыны үрәји мәһәббәтлә долу, вәфалы вә сәдагәтли бир һәјат јолдашы көрмәк истәјирдим. Мән истәјирдим ки, Зүлејха бачы өзү диниб данышсын, арзу вә истәкләриндән, дујғу вә дүшүнчәләриндән өзү сөһбәт ачсын.

Бу мәтн ән чох сифәтләрлә әлагәдардыр. Она көрә дә мәтни сифәтләрә аид гајда-ганунлар әсасында кенишләндирмәк лазымдыр. Мүәллимин илк тәләбинә көрә шакирдләр мәтндә ки сифәтләри сечир вә онлары гурулушча изаһ едир. Ондан сонра мүәллим мәтни тәкмилләшдирмәк мәгсәди илә ашағыдакы чалышмалары ичра етдирир.

1. Сифәтләрин әввәлинә лазыми сөзләри артырмагла онлары чохалтма дәрәчәсиндә ишләдин. (Мәсәлән: лап меһрибан, чох фәдакар вә с.).

2. Зүлејхаја мәхсус олан әламәтләри артырын. Сөзләр битишик јазылан мүрәккәб сифәтләрдән ибарәт олмалыдыр. (Мәсәлән, 1-чи чүмләни белә дә јазмаг олар:

Нә кизләдим, мән Зүлејха бачыны көзәл-көјчәк, бојлу-бухунлу, алныачыг, тәмизүрәкли бир гадын көрмәк истәјирдим).

3. **Ән көзәл, сөнмәз** сөзләрини мүвафиг чүмләјә артырын вә әмәлә кәлән бирләшмәни мө'тәризәјә алын. (Мәсәлән, ән көзәл арзу вә истәкләриндән). Мәтндә **Зүлејха бачыны** вә **көрмәк истәјирдим** бирләшмәси тез-тез тәкрар едилир. Әлбәттә, бу да чалышма мәтнинин грамматик тәләбини мәһдудлашдырыр. Буну нәзәрә алараг, мүәллим һәмин сөзләри онларын синонимләри илә әвәз етдирә биләр. Јә'ни Зүлејха бачыны мүвафиг әвәзликлә, көрмәк истәјирдим мүрәккәб фе'лини исә **фикирләширдим, арзу едирдим, хәјалымда чанландырырдым** фе'лләриндән бири илә әвәз етдикдә мәтн тәкмилләшир. Бурада гаршыда дуран вәзифәләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Мәтндә мүрәккәб чүмләләри садә чүмлә шәклинә салмаг.
2. Мәтнин мәзмуну сахламагла орадакы идиоматик ифадәләри дәјишиб садәләшдирмәк.
3. Мәтнин грамматик тәләбинә әлавәләр етмәклә, ону лазыми грамматик материал даирәсиндә кенишләндирмәк.
4. Шакирдләри мәтнлә билаваситә бағлы олан чалышмалар үзәриндә ишләтмәк.
5. Мәтнин грамматик тәләбини мәһдудлашдыран сөз бирләшмәси вә ја чүмләни мәгсәдәујғун шәклә салмаг.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИ ДҮШҮНДҮРМӘЈӘ, ДӘРСИ ШҮУРЛУ МӘНИМСӘМӘЈӘ ВӘ АХТАРЫЧЫ ОЛМАҒА НЕЧӘ НАИЛ ОЛУРАМ

К. ҺАЧЫБӘЈОВА,
Бакыдакы 208 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

Шакирдләрин тә'лим просесиндә газандыглары мүвәффәгијјәтләр онларын өјрәндикләри материалы нә дәрәчәдә дәрк етмәләриндән, билик, бачарыг, вәрдишләрә шүурлу шәкилдә јијәләнмәләриндән асылыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бә'зән мүәјјән грамматик гајдалары әзбәрдән сөјләјә билдикләри һалда, һәмин гајдалара тәчрүбәдә әмәл едә билмирләр. Даһа доғрусу, өјрәндикләри гајдалары шифаһи вә јазылы нитг тәчрүбәсинә тәтбиг етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бә'зән өјрәндикләри гајданы јалныз ајры-ајры һалларда тәгбиг етмәји бачарырлар. Бәс бунун сәбәби нәдир? Шакирдләр нә үчүн бу чүр чәтинликлә гаршылашырлар?

Тәчрүбә көстәрир ки, чох вахт шакирдләрин мәнимсәмәләриндәки бу чүр гүсурлар, онларын тә'лим материалыны механики өјрәнмәләри, өјрәнмә просесиндә фикри фәаллыгларынын зәифлији илә бағлы олур. Шакирдин зеһни габилијјәтинин инкишафына имкан јаратмајан дәрс, механики характер дашыјыр вә она өјрәнилән објектин әсас мәзмунуну ачмаға имкан вермир. Белә олдугда шакирд гајда вә ја мәфһумун мүһүм әламәтини дәрк етмир, мүһүм олмајан формал әламәтләрә әсасландығына көрә сәһв үмумиләшдирмәләрә кәлиб чыхыр.

Бу чәһәти нәзәрә алараг мән һәмишә Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фикри фәаллығыны тәшкил етмәјә чалышырам. Онун үчүн дәрсдә шакирдләри фәаллашдыран, онларын зеһни габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә имкан верән үсул вә пријомлардан истифадә едирәм. Мән һәмишә чалышырам ки, шакирдләр өјрәндикләри материалы баша дүшсүн, дәрк етсин, дәрсдә механики динләјичи дејил, фәал олсунлар.

Адәтән, дәрс заманы шакирд мүәјјән чәтинликлә гаршылашдыгда һәмин чәтинликдән чыхмаг үчүн јоллар ахтарыр вә мүәллимин рәһбәрлији илә буна наил олур. Белә һалларда шакирд гаршылашдығы чәтинлији малик олдуғу биликләрлә арадан галдырмағын мүмкүн олмадығыны дәрк едир. Буна көрә дә о, һәмин билик сәвијјәсиндән кәнара чыхмаға чалышыр, јени биликләрә јијәләнмәјин зәрурилијини һисс едир, бу биликләрә јијәләнмәјә, һәм дә шүурлу олараг јијәләнмәјә чан атыр. Бу заман шакирдләр даһа чох диггәтли олур, онларын тәфәккүрләри фәаллашыр. Белә бир һал јарадылдыгда, шакирдләр ахтарычы олмаға башлајыр, јени-јени билик вә бачарыгалра јијәләнмәк, гаршыларына чыхан чәтинлији арадан галдырмаг үчүн еһтималлар сөјләмәли олурлар. Бу еһтималлары тәчрүбәдә јохлајыр, нә гәдәр дүзкүн олдуғуну мүәјјәнләшдирир, дүзкүн олмајан еһтималлардан узаглашырлар. Нәтичәдә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләри, тә'лим материалына шүурлу јанашмалары үчүн кениш имкан јараныр.

Бу заман шакирд објектин өзүндән ирәли кәлән тәләбләрлә гаршылашыр, она көрә даһа да фәал олур, фактик материалы тәһлил вә тәркиб едир, охшар вә фәргли чәһәтләри тапыр, мүһүм вә әсас чәһәтләр үзрә үмумиләшдирмә апарыр, мүәјјән нәтичәјә кәлир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ибтидаи синифләрдә сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдалары илә аз-чох таныш олмаларына бахмајараг, шакирдләр сәһвләрә јол верирләр. Мәһз буна көрә дә шакирдләрин һәмин мөвзуну даһа шүурлу мәнимсәмәләри, сәһвләрини дәрк едиб арадан галдырмалары вә сәтирдән-сәтрә кечирмә гајдаларына дүзкүн јијәләнмәләри үчүн V синифдә бу чүр иш апарырам.

Адәтән, шакирдләрин сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәдә сәһвә јол вермәләри ашағыдакы һалларда баш верир:

1) Шакирдләр сөзләри һечалара дүзкүн бөлмүр, нечә кәлирсә бөләрәк јени сәтрә кечирирләр. Мәсәлән, гы—рмызы, јараш—ыглы вә с.

2) Сону самитлә гуртаран сөзләрә саитлә башлајан шәкилчи әлавә олундугда: китаб—ым, севинч—имиз вә с.

3) Сөзүн әввәлиндәки вә сонундакы һеча бир һәрфдән ибарәт олдугда: а—ғач, шү—а вә с.

Мән бу чәһәти нәзәрә алараг, шакирдләри белә бир чәтинликлә гаршылашдырырам. Тахтада ашағыдакы сөзләри јазырам:

1) са—кит—лик	4) гуш—у—муз
2) гә—зет—и—миз	5) јар—паг—лар
3) а—ғач—лар	6) ү—зүм—чү—лүк.

Шакирдләрин ибтидаи синифләрдә алдыглары мә'лумата әсасланараг бу сөзләрдән һансыларынын сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн дүзкүн ајрылдығыны сорушурам. Шакирдләр дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәсәләр өзүм дә көмәк едирәм. Онлар икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү вә алтынчы сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн дүзкүн бөлүнмәдијини мүәјјәнләшдирирләр. Сонра шакирдләрин гаршыларында белә бир суал гојурам: «Бу сөзләри нә үчүн гејд олунан шәкилдә сәтирдән-сәтрә кечирмәк олмаз?». Шакирдләрә анладырам ки, мәһз бу суалын чавабыны билмәдән јазыда һәмишә сәһв јол верәчәкләр. Бәс бунун сәбәби нәдир? Онун үчүн һәр бир сөзү диггәтлә нәзәрдән кечирәк.

Әввәлчә, шакирдләрә икинчи, дөрдүнчү сөзләри нәзәрдән кечирмәји тапшырырам. Шакирдләр һәмин сөзләри тәһлил едир, «гәзетимиз» сөзүнү «гәзет—имиз», «гушумуз» сөзүнү «гуш—умуз» шәклиндә јени сәтрә кечирмәјин дүзкүн олмадығыны сөјләјирләр. Бәс бунун сәбәби нәдир? Ону мүәјјәнләшдирмәк үчүн гәзет, гәзетимиз, гәзетләр, гәзетчи, гәзетин, еләчә дә гушумуз, гушчулуг, гушлар сөзләрини ашағыдакы шәкилдә јаздырырам:

гәзет	гуш—умуз
гәзет—имиз	гуш—чулуг
гәзет—ләр	гуш—лар
гәзет—чи	
гәзет—ин	

Шакирдләр биринчи сырадакы 2-чи вә 5-чи сөзләрин, икинчи сырадакы биринчи сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн јенә дә дүзкүн бөлүнмәдијини мүәјјәнләшдирирләр. Бу заман онларын диггәтини бир чәһәтә јөнәлдирәм. Бәс нечә олур ки, биринчи сырадакы бүтүн сөзләрдә «гәзет» сөзүнү, икинчи сырада исә «гуш» сөзүнү сәтрин сонунда сахлајырыг, анчаг бурада бахмајараг бә'зи сөзләрин дүзкүн кечирилмәдијини сөјләјирик. Бунун үчүн биз башга чәһәтә фикир вермәлијик.

Шакирдләрин диггәтини һәмин сөзләрә әлавә олунан шәкилчиләрин саитлә, јохса самитлә башладығыны мүәјјәнләшдирмәјә јөнәлдирәм. Сәһвин нә вахт баш вердијини ајдынлашдырмағы тапшырырам. Шакирдләр белә нәтичәјә кәлирләр ки, «гәзет», «гуш» сөзләринә самитлә башлајан шәкилчи артырылдыгда һәмин шәкилчини јени сәтрә кечирмәк олар, саитлә башлајан шәкилчи артырылдыгда исә мүмкүн олмур.

Шакирдләр сону самитлә битән сөзләрә саитлә башлајан шәкилчи артырдыгда сон самитин шәкилчи илә бирләшәрәк јени һеча дүзәлтдијини мүәјјәнләшдирирләр. Бурадан шакирдләрә, бурахылан сәһвләрин сөзүн һечаја дүзкүн бөлүнмәмәси илә бағлы олдуғуну баша салырам. Шакирдләр фактик материалы тәһлил әсасында сәтирдән-сәтрә кечирмәнин ики гајдасыны чыхарырлар: 1) сөзләри сәтирдән-сәтрә һечаларла кечирмәк лазымдыр; 2) сону самитлә битән сөзләрә саитлә башлајан шәкилчи артырдыгда сөз көкүнү бир сәтирдә сахлајыб, шәкилчини јени сәтрә кечирмәк олмаз. Бу заман һеча бөлкүсү позулур.

Бундан сонра шакирдләрә а—ғач—лар, ү—зүм—чү—лүк сөзләринин һечалара дүзкүн бөлүнүб-бөлүнмәдијини јохламағы тапшырырам. Шакирдләр һечаларын дүзкүн мүәјјәнләшдирилдијини сөјләјирләр. Бәс онда бу сөзләри гејд олунан шәкилдә нә үчүн сәтирдән-сәтрә кечирмәк олмаз? Беләликлә, шакирдләри јени вәзијјәтлә гаршылашдырырам. Шакирдләр индичә мүәјјәнләшдирдикләри гајданын бурада ујғун кәлмәдијини көрүрләр. Онлар мәним көмәјимлә һәмин сөзләри јалныз «а—ғачлар», «ү—зүмчүлүк» шәклиндә јени сәтрә кечирмәјин сәһв олдуғуну мүәјјән етдикдән сонра диггәтләрини биринчи һечаја јөнәлдирәм. Онлар һечалары тәһлил вә мүгајисә нәтичәсиндә бир һәрфдән ибарәт һечаларын сәтрдә сахламағын сәһв олдуғуну ајдынлашдырырлар. Беләликлә, шакирдләр сәтирдән-сәтрә кечирмәдәки истиснаны да ашкар едир, бу

чүр сөзләри «ағач—лар», «үзүм—чү—лүк» бөлкүләри үзрә кечирмәк мүмкүн олдуғуну анлајырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр чалышмалар апармаг шакирдләрин сәтирдән-сәтрә кечирмә гајдаларына шүурлу шәкилдә јијәләнмәләринә, гајдалары дүзкүн анламаларына вә онлары тәчрүбәјә дүзкүн тәтбиг етмәләринә көмәк едир.

Башга бир факты нәзәрдән кечирәк. Адәтән, шакирдләр «синиф», «шәкил», «исим», «өмүр» вә с. кими сөзләрин орфографијасында сәһвләрә јол верирләр. Мә'лум олдуғу кими, бу сөзләр исмин јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалларында ишләндикдә, еләчә дә өзүндән сонра саитлә башлајан башга шәкилчиләр гәбул етдикдә сөз көкүнүн сон саити дүшүр. Лакин шакирдләр чох вахт бу гајданын тәләбинә әмәл етмир, һәмин сөзләри бүтүн һалларда адлыг һалда олдуғу кими јазырлар. Бу чүр сәһвләр шакирдләрин јазыларында тез-тез өзүнү көстәрир. Дәрсликдә исә практик әһәмијјәти олан бу мәсәләјә чох өтәри тохунулур. Она көрә дә исмин һалларыны келәркән мән, бу чүр сөзләрә хүсуси јер верирәм. Бурада да мән һәлә мәсәләни изаһ етмәздән әввәл, шакирдләрә:

«Бизим синифдә чалышган ушаглар чохдур», «Синфимизин ушагларынын шәклини гәзетдә көрдүм» чүмләләрини јаздырырам. Сәһвә јол верән бир нәфәр бу чүмләләри тахтада јазыр. «Синифимизин», «шәкилини» сөзләриндә артыг јазылмыш һәрфин үзәриндән хәтт чәкирәм. Шакирдләрә диггәтлә јазыларыны јохламағы, сәһв етмишләрсә дүзәлтмәји тапшырырам.

Шакирдләрин биринә:

синифимиздә — синифимизин
шәкилли — шәкилини

сөзләрини јаздырырам. Икинчи сырадакы сөзләрдә артыг һәрфин үстүндән хәтт чәкмәји тапшырырам.

Ушаглары белә бир суалла гаршылашдырырам: «Бәс нечә олур ки, ејни сөздә бир дәфә «и» ишләдирик, башга вахт ишләтдикдә сәһв һесаб едирик? Бурада нәјә фикир вермәк лазымдыр? Сәһвә јол вермәмәк үчүн нә етмәлијик?». Беләликлә, шакирдләр чәтинликлә гаршылашыр, онлар дүшүнмәли олурлар. Бу һал шакирдләрин фикирләшмәләринә, материалла дадәриндән бәләд олмаларына шәраит јарадыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ ЈЕНИ БИЛИЈИН МҮСТӘГИЛ МӘНИМСӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

С. ВАҺИДОВ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин аспиранты.

Партија вә дөвләтимиз биликләрин әсасына јијәләнән, онлары әмәли ишдә јарадычы шәкилдә тәтбиг етмәји бачаран, факт вә һадисәләрә даир мүстәгил олараг фикир јүрүдә билән, фәал, тәшәббүскар шәхсијјәтләр јетишдирмәји, онлары коммунист шүурлулуғу вә әхлагы руһунда тәрбијә етмәји совет мәктәбләринин гаршысында башлыча вәзифә кими гојмушлар. Мәктәбләримиздә тәдрис олунан дикәр фәнләрлә јанашы, мүстәгил вә јарадычы шәкилдә дүшүнүб фәалијјәт көстәрмәји бачаран шәхсләрин јетишдирилмәсиндә Азәрбајчан дили фәннинин дә бөјүк имканлары вардыр. Бу тәләбләрин јеринә јетирилмәси үчүн, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә елә тә'лим методларынын тәтбигинә наил олмаг лазымдыр ки, бунлар шакирдләри фәаллашдырсын, мүстәгиллијә сөвг етсин, онлары һәр бир грамматик категоријанын мәнимсәнилмәсинә јарадычы шәкилдә јанашмаға тәһрик етсин вә мүстәгил олараг дил фактларындан нәтичә чыхармаға алышдырсын. Белә тә'лим методларындан бири **дил үзәриндә мүшаһидәдир.**

Дил үзәриндә мүшаһидә методунун әсас маһијјәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында (әввәлчәдән мәнимсәдикләри биликләрә әсасланыб) мүстәгил олараг јени мә'луматлар әлдә едирләр, башга сөзлә, онлар јени грамматик мөвзулары еһтијат биликләринә истинад едиб кәркин әгли фәалијјәт көстәрмәклә мәнимсәјирләр. Јени Азәрбајчан дили програмы да шакирдләрдән мәнимсәдикләри грамматик вә орфографик гајдалары шүурлу баша дүшмәк, өз мүһакимәләрини фактлар әсасында изаһ едә билмәк, онла-

ры сүбута јетирмәк, әлдә етдикләри дил фактлары вә һадисәләрини гаршылашдырмаг, һәмин фактлары бу вә ја дикәр чәһәтләринә көрә груплашдырмаг, үмумиләшдириб нәтичә чыхармаг бачарығына јијәләнмәји тәләб едир.

Мүстәгиллик тәфәккүр фәалијјәти илә сых бағлыдыр. Тәфәккүр исә (көһнә биликләрә әсасланараг) чисим вә һадисәләри, онлар арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри дујғу вә гаврајышын вердији фактлара истинад етмәклә ашкара чыхарыр, башга сөзлә десәк, тәфәккүр һадисәләрдәки ән үмуминин дәрк едилмәсинә хидмәт едир, онлары (һадисәләри) анлајышлар шәклиндә әкс етдирәрәк һәгигәтә даһа чох јахынлашыр. Одур ки, мүстәгил олараг газанылан биликләр даһа давамлы, даһа шүурлу олур, һәмин биликләр һафизәдә дәрин из салдығы үчүн узун мүддәт унудулмур. Беләликлә дә чохлу вахт апаран, гејри-зәрури тәкрарлара еһтијач һисс едилмир. В. И. Ленин шүурлу олараг әлдә едилән биликләрин әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды: «Бизә әзбәрләмә лазым дејилдир, лакин биз һәр бир тәһсил аланын зеһнини әсас фактлар билији илә инкишаф етдирмәли вә тәкмилләшдирмәлијик. Чүнки коммунист алдығы бүтүн биликләри **өз шүурунда тәһлил едиб мәнимсәмәзсә,** коммунизм бир һеч олар, бош бир лөвһәјә чевриләр, коммунист исә јалныз садәчә бир ловға олар»*.

Дил үзәриндә мүшаһидә методу васитәси илә фәалијјәт көстәрәркән јени билијин мәнимсәдилмәси шакирдләрин мүстәгил ахтарышлары илә мүшајиәт олунур. Бу заман мүәллимин әсас вәзифәси шакирдләрин гаршысына мүәјјән әгли фәалијјәт тәләб едән мәсәләләр гојуб өз истигамәтверичи суаллары вә тапшырыглары илә онлары нәтичәјә доғру јөнәлтмәк, шакирдләрин иши исә бу тапшырыглары мүстәгил олараг ичра етмәк олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, билијин мүстәгил мәнимсәдилмәсиндә әсас рол ојнајан суаллар дүшүндүрүчү олмалыдыр. Конкрет десәк, онлар шакирдләрдә јени фикир ојатмаға хидмәт етмәли, **һә** вә **јох** чаваблары тәләб етмәмәлидир. Әкс һалда белә суаллар шакирди һеч бир әгли фәалијјәтә тәһрик етмәз, мүстәгиллијин исә анчаг заһири көрүнүшү јарадылмыш олар. «Ушаглар мәктәбә она көрә кедирләр ки, өз зеһинләри илә шејләри гаврамағы өјрәнсинләр, она көрә кетмирләр ки, өзләринин шәхси әмәји олмадан башгалары онларын зеһнинә

* В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 287.

мүдахилә етсинләр»[1]. Одур ки, мүәллим дил үзәриндә мүшаһидә методу илә бу вә ја дикәр мөвзунун тәдрисинә чидди һазырлашмалы, һансы суаллары, тапшырыглары верәчәјини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәлидир.

Јени билијин мүстәгил мәнимсәдилмәсиндә кириш мүсаһибәсинин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Кириш мүсаһибәси шакирдләрә өјрәдиләчәк мә'луматларла бағлы мөвзулары хатырлатмаг, јә'ни јени мөвзунун әсасландығы биликләрин онларын һафизәсиндә чанландырылмасы ишинә хидмәт едир. Јени билијин өјрәдилмәсинә башламаздан әввәл апарылан кириш мүсаһибәсинин әсас мәгсәди шакирдләри мөвзунун там мәнимсәдилмәси ишинә фикрән һазырламагдыр. Мүсаһибә үчүн ајрылачаг вахт исә әсас е'тибары илә мөвчуд мөвзу илә сых әлагәдә олан грамматик материалларын һәчми вә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәси илә бағлыдыр. Лакин бу мүсаһибә көмәкчи вәзифә дашыдығы үчүн узун мүддәт давам етмәмәлидир. Хүсусән, мүәллим јени дәрсин мүстәгил мәнимсәдилмәси үчүн зәрури олан биликләрин мөһкәмлијинә там әмин олдугда бир баша әсас мәгсәдә кечир. Чүнки кириш мүсаһибәси үзәриндә һәдсиз ләнкимәк бүтүн сонракы ишләри зәифләдә биләр.

Апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, дил үзәриндә мүшаһидә методу илә јени билији мүстәгил мәнимсәтмәк үчүн шакирдләрә мөвчуд мөвзу илә бағлы материаллары евдә тәкрар етдирмәк дә јахшы нәтичә верир.

Көстәрилән чәһәтләри нәзәрә алмаг јени билијин мәнимсәдилмәсиндә шакирдләрин мүстәгиллијини артырыр, мөвзунун өјрәдилмәсини асанлашдырыр. «Дәрсдә шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәләб олунан сәвијјәјә галдырмаг мәктәбә чох шеј верир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүстәгил иш: 1) биликләрин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә тәкан верир; 2) шакирдләрдә мүвафиг вәрдиш вә бачарыгларын јаранмасына көмәк едир; 3) онларда әгли габилијјәтләрин, мүстәгил чалышмаг бачарығынын инкишафына, газанылмыш билик вә вәрдишләрин әмәли тәтбигинә шәраит јарадыр. Шакирдләрин мүстәгил ишләри нәинки онларын әгли вә практик фәаллығыны артырыр, һәм дә һәр ики чәһәтә аид олан бачарыгларын вәһдәт һалында инкишафына көмәк едир[2]. Мүстәгиллик ша-

[1] Н. К. Кульман. Методика русского языка, Петроград, Издание Я. Башмакова и К°, 1914, стр. 112.

[2] Н. Казымов. Тә'лим кејфијјәтини јүксәлтмәјин бә'зи јоллары, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 59—60.

кирдләрин дүшүнмәк габилијјәтини, ајры-ајры фактлардан үмумилијә доғру ирәлиләмәк бачарығыны инкишаф етдирир. О, шакирдләрдә биликләрә мараг ојадыр, онларын мәнтиги тәфәккүр вә диггәтини инкишаф етдирир. Биликләр мүстәгил мәнимсәдиләндә јалныз јени дәрсин шүурлу мәнимсәдилмәси дејил, һәм дә јени мөвзу илә әлагәдар олан кечмиш материалларын тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси тә'мин олунур.

Дејиләнләр бир даһа сүбут едир ки, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә, хүсусән, јени билијин мәнимсәдилмәси мәрһәләсиндә шакирдләрин мүстәгиллијини артыран тә'лим методундан истифадә етмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр. Одур ки, мүәллим илин әввәлиндән систематик грамматика курсундакы аналожи вә зәмини јарадылмыш мөвзулары мүәјјәнләшдирмәли, онларын дил үзәриндә мүшаһидә методу илә тәдрисинә наил олмалыдыр.

Шакирдләрин мүстәгиллијини тә'мин едән бу методун дикәр тә'лим методларындан үстүн ҹәһәти будур ки, мүәллим јени билијин мәнимсәдилмәси просесиндә ушагларын әввәлҹә кечилмиш мөвзулардан һансылары јахшы мәнимсәјиб-мәнимсәмәдикләрини асанлыгла мүәјјәнләшдирир вә бу кәсирләри арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрүр. Демәли, дил үзәриндә мүшаһидә методу һәм шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәсинә имкан верән **метод,** һәм дә онларын газандыглары биликләр системиндә мөвҹуд олан гүсурлары ашкар етмәк үчүн бир **васитәдир.**

Инди дә Бакыдакы 132 №-ли мәктәбин мүәллими З. Һачыјеванын дил үзәриндә мүшаһидә методу илә ҹүмлә үзвләринин ифадә васитәләрини шакирдләрә мүстәгил олараг неҹә мәнимсәтдијини нәзәрдән кечирәк.

Мүәллим көһнә дәрси јекунлашдырыб јени мөвзунун тәдрисинә башламаг үчүн мүсаһибә илә шакирдләрин хәбәрә вә мүбтәданын ифадә васитәләринә даир мүвафиг биликләрини ашкара чыхарыр. Мүсаһибә апарылан мүддәтдә ашағыдакы рабитәсиз мәтн јазы тахтасына јаздырылыр.

1. Тәбиәтин бүтүн сирләрини кәшф едән **инсандыр.**

2. Үмид верән ҝәнҹләр **сизсиниз.** 3. Бу күн Бакы елә бил һәмишәкиндән **ҝөзәлдир.** 4. Он ики вә он сәккизин ән кичик ортаг бөлүнәни **отуз алтыдыр.** 5. Идманчылар ичәрисиндә биринҹи мүкафаты алан **одур.** 6. Икиүзлүлүк горхудан әмәлә ҝәлән **хәстәликдир.** 7. Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг сәһ јенә бригада јолдашларындан **ирәлидәсән.** 8. Ағыллы баш һәр шејдән **мәнфәәт ала биләр.** 9. Гафгаз шәһәрләриндән бириндә уста Зејнал адлы бир сәррач **јашајырды.** 10. О, ҹаваб ҝөзләмәдән дәрзин үстүнә **узанды.** 11. Әсримиз **нефт әсридир.** 12. Бунлар мәним јох, **сәнин сөзләриндир.** 13. Күнаһ **сәни бригадир гојандадыр.** 14. Мәним әсас мәгсәдим бол **мәһсул ҝөтүрмәкдир.**

Мүәллим шакирдләрә мүраҹиәт едир: — Ушаглар, мәтни охујун, хәбәрләри сечиб дәфтәринизә јазын. Шакирдләр мәтндән **инсандыр, сизсиниз, ҝөзәлдир, отуз алтыдыр, одур, хәстәликдир, ирәлидәсән, мәнфәәт ала биләр, јашајырды, узанды, нефт әсридир, сәнин сөзләриндир, сәни бригадир гојандадыр, мәһсул ҝөтүрмәкдир** кими хәбәрләри сечиб дәфтәрләринә јазырлар.

Шакирдләр бу иши јеринә јетирдикдән сонра, мүәллим икинҹи тапшырыг верир:—Сечдијиниз хәбәрләрин нә илә ифадә едилдијини мүәјјән едиб гаршысында ҝөстәрин. Шакирдләр бу тапшырығы мүбтәданын ифадә васитәләри тәдрис едиләндә әлдә етдикләри биликләрә әсасланыб ашағыдакы кими иҹра едирләр.

Инсандыр (исимлә), сизсиниз (әвәзликлә), ҝөзәлдир (сифәтлә), отуз алтыдыр (сајла), одур (әвәзликлә), хәстәликдир (исимлә), ирәлидәсән (зәрфлә), нефт әсридир (II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), сәнин сөзләриндир (III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), сәни бригадир гојандадыр (фе'ли сифәт тәркиби илә), мәһсул ҝөтүрмәкдир (мәсдәр тәркиби илә), мәнфәәт ала биләр (фе'ллә), јашајырды (фе'ллә), узанды (фе'ллә).

Мүәллим үчүнҹү тапшырыг верир: — Инди фе'ллә ифадә олунмуш хәбәрләри биринҹи, галанларыны исә икинҹи групп дахил един. Шакирдләр тапшырығы ашағыдакы кими јеринә јетирирләр.

I груп

Мәнфәәт ала биләр (фе'ллә), јашајырды (фе'ллә), узанды (фе'ллә).

II груп

Инсандыр (исимлә), сизсиниз (әвәзликлә), ҝөзәлдир (сифәтлә), отуз алтыдыр (сајла), одур (әвәзликлә), хәстәликдир (исимлә), ирәлидәсән (зәрфлә), нефт әсридир (II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), сәнин сөзләриндир (III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), сәни бригадир гојандадыр (фе'ли сифәт тәркиби илә), мәһсул ҝөтүрмәкдир (мәсдәр тәркиби илә).

Шакирдләр хәбәрләри груплашдырдыгдан сонра мүәллим ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә апарыр.

М. — Биринчи групдакы хәбәрләр һансы нитг һиссәси илә ифадә едилмишдир?

Ш. — Фе'лlә.

М. — Доғрудур. Белә хәбәрләр фе'ли хәбәр адланыр. Бәс, икинчи групдакы хәбәрләр нә илә ифадә едилмишдир?

Ш. — Икинчи групдакы хәбәрләр исим, сифәт, сај, әвәзлик, зәрф, тә'јини сөз бирләшмәләри вә тәркибләрлә ифадә едилмишдир.

М. — Бу чүр хәбәрләрә исми хәбәрләр дејәчәјик.

Бундан сонра, мүәллим хәбәр шәкилчиләри һаггында гысача мә'лумат вериб шакирдләри мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләдир. Бизчә, бурада хәбәр шәкилчиләринә даир узун-узады изаһат верилмәсинә еһтијач јохдур. Чүнки шакирдләр морфолокијанын тәдриси заманы бу шәкилчиләрин, демәк олар ки, һамысы илә (хәбәр шәклиндә фе'лин замачлара вә шәхсә көрә дәјишмәси) таныш олмушлар. Одур ки, бу шәкилчиләрин синтактик вәзифәсини изаһ етмәк кифајәтдир.

Инди дә икинчи дәрәчәли үзвләрдән тә'јинин ифадә васитәләринин мүстәгил мәнимсәдилмәси гајдасыны көстәрәк. Бу мәгсәдлә мүәллим ашағыдакы мәтни шакирдләрә тәгдим едир.

1. Чәмил әлини Сәмәндәрин әтли вә јумшаг овчуна чырпды. 2. Јашыл вә чаван мешә ојаныр, гушларын аһәнкдар нәғмәләри мешәни долдурур. 3. Елә китаблар вар ки, әлә аланда јерә гојмаг истәмирсән. 4. 114-чү мәктәбдә 1224 шакирд охујур. 5. Милис рәиси Чабиров прокурорун гајытдығыны ешидиб зәнк етди. 6. Јә'ни дејирсән, башга јердән кәлән идарә мүдирләри пис ишләјир, һә? 7. Професор Мәликзадә тәләбәләринә мәсләһәт вермәкдән јорулмазды. 8. Зүлејха гапы јанында дуран нәзарәтчијә ики билет көстәрди. 9. Бир аздан сонра колхозун сәдри Әһмәд Әһмәдов вә Сара Шыхәлијева кәлиб чыхдылар.

Мүәллим шакирдләрә мүрачиәт едир:—Ушаглар, мәтни диггәтлә охујун, тә'јинләри сечиб дәфтәринизә јазын. Шакирдләр тә'јинә аид биликләринә әсасланыб мәтндән **әтли, јумшаг, јашыл, чаван, аһәнкдар, елә, 114-чү, 1224, ики, милис рәиси, колхозун сәдри, професор, башга јердән кәлән, гапы јанында дуран** кими тә'јинләри сечиб дәфтәрләринә јазырлар. Бу әмәлијјат јеринә јетирилдикдән сонра мүәллим икинчи тапшырыг верир: — Сечдијиниз тә'јинләрин нә илә ифадә едилдијини мүәјјәнләшдириб гаршысында јазын вә нәтичә чыхарын.

Әтли (сифәтлә), јумшаг (сифәтлә), јашыл (сифәтлә), чаван (сифәтлә), аһәнкдар (сифәтлә), 114-чү (сајла), 1224 (сајла), ики (сајла), професор (исимлә), елә (әвәзликлә), милис рәиси (II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), колхозун сәдри (III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), башга јердән кәлән (фе'ли сифәт тәркиби илә), гапы јанында дуран (фе'ли сифәт тәркиби илә).

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, тә'јинләр, әсасән, сифәт, сај, ишарә әвәзликләри, тә'јини сөз бирләшмәләри вә фе'ли сифәт тәркибләри илә ифадә олунур.

Бурадан көрүндүјү кими, шакирдләр јени билији верилмиш мәтндән мүәјјән дил фактларыны сечмәк, онлары тәһлил етмәк, груплашдырмаг, һәр група дахил олан сөзләри бу вә ја дикәр чәһәтләринә көрә мүгајисә едиб нәтичәјә кәлмәк кими һәм әмәли, һәм дә фикри әмәлијјатлары јеринә јетирмәклә әлдә едирләр. Грамматик мөвзулар бу шәкилдә тәдрис едилән заман мүәллимин әсас иши шакирдләрә тапшырыглар вермәк, онларын мүстәгил фәалијјәтини тәшкил етмәк вә нәтичәјә доғру истигамәтләндирмәк олур. Шакирдләр исә мүхтәлиф тапшырыглары ичра едиб јени билик газанырлар. Бу просесдә шакирдләр бир тәрәфдән һисси идрак, дикәр тәрәфдән исә тәфәккүр фәалијјәти көстәрирләр. Һисси идрак, мәнтиги тәфәккүр вә практика мәрһәләләрини кечмәклә әлдә едилән биликләр исә даһа там, даһа дәрин, даһа шүурлу вә чохчәһәтли олур.

Јухарыда көстәрилән гајда илә дикәр чүмлә үзвләринин ифадә васитәләрини дә тәдрис етмәк мүмкүндүр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан дили тә'лимини сәмәрәли тәшкил етмәк, шакирдләрин фәаллығыны, мүстәгиллијини, тәшәббүскарлығыны артырмаг, онларын јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр.

ТӘ'ЛИМДӘ ТЕХНИКИ ВӘСАИТДӘН ИСТИФАДӘНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Тамара БАБАЈЕВА,
Азәрбајҹан ДЕТПИ-нин аспиранты.

Рус мәктәбләриндә тәдрис олунан фәннләрдән бири дә Азәрбајҹан дилидир. Дөвләт бу фәннин дә тәдрис олунмасы үчүн бөјүк гајғы көстәрир. Азәрбајҹан КП МК вә Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин «Азәрбајҹан ССР мәктәбләриндә рус-Азәрбајҹан дилләринин өјрәдилмәсини јахшылашдырмаг тәдбирләри» һаггында 434 №-ли, 21 мај 1959-чу илдәки гәрары бу гајғынын јүксәк тимсалыдыр.

Һәмин гәрарда Азәрбајҹан дилинин практик шәкилдә өјрәдилмәси вә ушаглара биринчи нөвбәдә чанлы данышыг дилини өјрәтмәк вәзифәси гаршыда гојулмушдур.

Дилләрин өјрәдилмәси һәлә лап гәдим заманлардан көркәмли шәхсијјәтләрин нәзәрини чәлб етмишдир. Мәшһур педагог Јан Амос Коменски дилләрин тә'лими һаггында белә демишдир: «...зәрури дилләри өјрәнмәк лазымдыр. Зәрури дилләрә бунлар аиддир: һәјат үчүн ана дили, гоншу халгларла әлагәдән өтрү һәмин гоншу халгын дили»*.

Һәр бир аиләдә сәмими јашајан ики милләтин бир-биринин дилини билмәси ваҹибдир. Азәрбајҹанлыларын рус дилини билмәси нә гәдәр ваҹибдирсә, бир о гәдәр дә республикамызда јашајан русларын азәрбајҹанча билмәси зәруридир. Һәр ики дил мәктәбләримиздә бир фәнн кими тәдрис олунмагдадыр.

Ајдындыр ки, дәрсин мүвәффәгијјәтли кечмәси мүәллимин педагожи тәҹрүбәсиндән чох асылыдыр. Јахшы мүәллим дәрс

* Јан Амос Коменски. «Сечилмиш педагожи әсәрләри», 1961-чи ил, сәһ. 188.

заманы шакирдләрин зеһнини даһа да дәринләшдириб гәлбләринә јол ача биләр. О јалныз — тә'лим просесини дүзкүн гурмаг вә нитг вәрдишләринин дүзкүн ашыланмасы нәтиҹәсиндә шакирдләрә икинчи дили севдирә биләр вә она мараг ојада биләр. Јан Амос Коменскинин дедији кими, дәрси дүзкүн тәдрис етмәкдән өтрү дилин өјрәнилмәси әшјанын өјрәдилмәси илә мәвази кетмәлидир. Чүнки шејләр адларындан ајрылыгда мөвҹуд олмур, гавранылмыр.

Бурадан белә нәтиҹә чыхыр ки, дили әјани васитлә тәдрис етмәк лазымдыр. Һазырда әјани вәсаитин инкишаф етмиш нөгтәси техники вәсаитдир. Артыг мүәллимләрин инкишаф етмиш мүасир силаһы — тәдрис филмләри, диафилмләр, диопозитивләр, пластинкалар, магнитофон јазыларыдыр.

Техники вәсаитин әһәмијјәти тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Техники вәсаит тә'лимин әјанилијини јүксәлдир, шакирдләр үчүн лајигли материаллар дүзәлдир.
2. Техники вәсаит шакирдләрә өјрәндикләри һадисә һаггында долғун вә дүзкүн мә'лумат верир.
3. Тә'лимин еффектлијини, өјрәнмәнин сүр'әтини јүксәлдир.
4. Материалын узун заман јадда галмасына сәбәб олур.
5. Дәрсдә шакирдләрин марағыны тә'мин едир.
6. Мүәллимин әмәјини јүнкүлләшдирир.

Бурадан көрүнүр ки, техники вәсаит һәгигәтән дөврүн тәләбләринә чаваб верән бир васитәдир. Бу барәдә 1960-чы ил јанварын 23—26-да I Үмумрусија вә 1962-чи ил ијунун 25—29-да II вә III Үмумрусија конфрансларында гәрарлар гәбул олунмушдур.

Бу гәрарда көстәрилир ки, мәктәбләрдә техники васитәләрдән мүтләг истифадә едилмәлидир.

Рус мәктәбләриндә тәдрис олунан Азәрбајҹан дили фәнни бир чох чәтинликләрлә гаршылашыр, буна сәбәб һәмин дилләрин бир-бирилә гоһум олмамасыдыр. Бизим дилимиздә олан спесифик саит вә самитләр рус дилиндә јохдур (ө, ә, ү, һ, ч, к).

Нәсими рајонундакы 9 №-ли мәктәбдә, 8 №-ли интернат мәктәбиндә, 4 №-ли Техники Пешә мәктәбиндә апарылан тәҹрүбәләр нәтиҹәсиндә мә'лум олур ки, шакирдләрин чоху јекнәсәг (монотон) данышыр, вурғудан лазым олан јердә истифадә етмирләр, сәсләрин интонасијасы мәтнә ујғун кәлмир.

Техники васаитин бир нөвү олан магнитофон орфоепиjада бу сәһвләри арадан көтүрән jеканә акустик васаитдир. Магнитофон һәм дүзкүн тәләффүз, һәм дә нитг өjрәдир.

Нәсими раjонундакы 9 №-ли мәктәбдә сынаг дәрси апаран 5-чи курс тәләбәси Тофиг Һүсеjновла магнитафондан истифадә етдик. Дәрс 1970-чи ил октjабрын 21-дә 5 «а» синфиндә кечилди.

Мөвзу «Jолда» мәтни иди. Биз дәрсдән әввәл мәтни лентә jаздыг. Мәгсәд шакирдләрә нитг вәрдиши вә дүзкүн тәләффүз ашыламаг иди. Сонра бу мәтнә уjғун әлавә бир мәтн дә һазырладыг. Ону да магнитофон лентинә jаздыг. Охшар мәтн ашағыдакындан ибарәтдир:

«Ики jолдаш Бакыда автобус вағзалында көрүшдү. Онларын әлиндә чамодан вар иди. Jолдашлар бир-бирләрини көрдүкдә әлләриндәки чамоданы jерә гоjуб әл вердиләр. Оғланлардан бири деди:

— Салам, Акиф.

— Салам, Рамиз.

— Нечәсән?

— Jахшыjам.

— Бәс сән нечәсән?

— Мән дә jахшыjам.

— Рамиз, һарадан кәлиб, һараjа кедирсән?

— Шушадан кәлиб сәнәдләрими института вермәк истәjирәм. Һәким олмаг арзусундаjам.

— Бәс сән һарадан кәлиб һараjа кедирсән?

— Мән Бакыдан Көj көлә истираһәтә кедирәм.

— Сәнә jахшы jол.

— Сәнә дә jахшы jол.

— Сағ ол.

— Сағ ол.

Онлар көрүшүб аjрылдылар».

Бундан сонра биз шакирдләрин чәтин баша дүшәчәкләри: Мәрәнд, Тәбриз, Көj көл кими сөзләрини дә лентә jаздыг. Ора суаллар да әлавә етдик.

Мүәллим о бири күн дәрсә башларкән ев тапшырыгларыны jохладыгдан, көһнә дәрси сорушдугдан сонра кечәчәjи дәрси е'лан етди вә көстәрди ки, бу күнкү дәрс ики jолдашын jолүстү данышығындан ибарәтдир. Чәтин сөзләри изаһ етдикдән сонра онлары тахтада jазды.

Биз ленти гуруб, мәтни ики дәфә охутдуг. Шакирдләр диггәтлә гулаг асдылар. Магнитофон jазылары онларда һәм естетик зөвг, һәм дә дүзкүн нитг инкишафыны jарадырды.

Лентә jаздығымыз суаллары бир дә охутмаға башладыг. Шакирдләрдән Журавлjов, Фjодорова вә башгалары дәрсдә фәал иштирак едир вә чаваб верирдиләр. Сонра шакирдләрә мәтни китабдан 2 дәфә охутдуг. Мүәллим шакирдләрә баша салды ки, бу мәтн әсасында онлар бир-бириндән һара кедәчәкләрини вә нә едәчәкләрини соруша биләрләр. Сонра jенә дә әлавә мәтни ики дәфә охутдуг. Лентә сөзләр арамла jазылмышды вә jүксәк сәслә охунурду.

Чәтин сөзләрин дүзкүн тәләффүз едилмәси үчүн онлары үч дәфә охутдуг вә бүтүн шакирдләр хорла һәр сөздән сонра ону тәләффүз етмәjә башладылар.

Сонра шакирдләри ики-ики галдырыб данышдырдыг. Шакирдләр бөjүк һәвәслә чаваб верирдиләр. Бундан сонра онлара китаб үзүндән охумағы тапшырдыг. Нәһаjәт, онлара евдә мәтнә уjғун мөвзуда мәтнләр тәртиб етмәк тапшырылды. Ачыг һисс олунурду ки, дәрсдә шакирдләрин марағы артмыш, һамы дәрсә чаваб вермәк истәjир. Һәмин мәтнә охшар мәтнләр тәртибиндә бу өзүнү ачыг көстәрди, суал-чавабда онларын фәал иштирак етмәси, онларда jүксәк дәрәчәдә jаранан марағын нәтичәси иди.

Беләликлә, бир нечә дәфә магнитофон ленти динләнилди вә нәтичәдә мүәллимин әмәjи хеjли jүнкүлләшди.

Амос Коменски демишдир: «Һәр бир дили гаjдалар васитәсилә деjил, практикада өjрәнмәк, jә'ни мүмкүн гәдәр тез-тез динләмәк, охумаг, тәзәдән охумаг, үзүнү көчүрмәк, jазылы вә шифаһи тәглидә чәһд етмәклә өjрәнмәк даһа jахшыдыр»*.

Магнитофонла дәрс кечмәк дили практикада өjрәнмәк демәкдир. Бу еләбир практикадыр ки, бурада гаjдалар онун васитәсилә тәдрис олунур.

Jазы ишләри дә магнитафонла апарыла биләр вә бу да көзәл нәтичәләр верир.

1968-чи илдә 4 нөмрәли Техники Пешә мәктәбинин 48-чи групунда мән сәсли имланы белә апармышам. Имла үчүн сечдиjим мөвзу «Саша Чекалин» мәтни иди.

Бир күн әввәл, мәтндәки чүмләләри арамла лентә jаздым. О бири күн дәрсә башларкән синфи тәшкил едиб, дәфтәрләри

* J. А. Коменски. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1961, сәһ. 190.

пајладым, ајын тарихини вә мәтнин башлығыны, шакирдләрә чәтинлик төрәдән сөзләри тахтаја јаздым. Сонра мәтни лентдән ахыра гәдәр 2 дәфә охутдум вә имланы демәјә башладым. Һәр чүмлә ики дәфә лентә јазылдығындан ленти сахлатмаг да лазым кәлмәди.

Лакин чүмлә шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәдикдә вә јахуд чүмлә кениш олдугда ленти сахлајыб, кери гајтармаг вә ону икинчи дәфә охутмаг да олар.

Бу акустик вәсаит дәрсин характерини дә, композисијасыны да дәјишдирир. Методист Шукин һәмин мәсәлә һаггында данышаркән јазыр ки, бу метод фанетикдир, бурада материал јалныз сәслә гавранылыр. Шакирдләрин гаршысында белә бир мәсәлә дурур: а) сөзү, сәси, бирләшмәни ешитмәк; б) онлары башга сәсләрдән, сөзләрдән, бирләшмәләрдән ајырмаг; в) онлары чанландыра билмәк; г) нәтичәдә тәкрар вахты јада салмаг вә нитгдә ондан истифадә етмәк. Белә вәзијјәтдә дил јалныз акустик сурәтдә өјрәдилмиш олур*.

Грамматика дәрсләриндә интонасијанын, вурғунун вә с. өјрәдилмәсиндә магнитафон әвәзедилмәз бир васитәдир. Магнитофон васитәсилә керидә галан шакирдләрә бөјүк көмәк етмәк мүмкүндүр. Она көрә дә керидә галанлар үчүн хүсуси лент јазылары һазырламаг лазымдыр. Шакирдләрин дилләриндә олан спесифик гүсурлары нәзәрә алараг, лентә еләмәтнләр јазылмалыдыр ки, онлар шакирдләрин гүсурларыны арадан галдыра билсин. Сәккиз нөмрәли интернат вә 9 нөмрәли орта мәктәбдә, 4 нөмрәли Техники Пешә мәктәбиндә апардығым мүшаһидәләрдән ајдын олду ки, бә'зи шакирдләр ә-ни је кими, ө-нү о кими г һәрфини к кими, (башга, башка), охујур вә сәһвләрә јол верирләр. Шүбһәсиз, бу сәһвләри магнитофон васитәсилә арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Лентә һәмишә мүәллимин дејил, башга шәхсләрин дә мәсәлән, көркәмли шәхсијјәтләрин, мүәллифләрин, актјорларын сәси јазылмалыдыр. Бу она көрә лазымдыр ки, шакирдләр јалныз өз мүәллимләринин сәсинә дејил, башга көркәмли адамларын, сөз усталарынын сәсләринә дә алышсынлар. Шакирдләрә дә сәсләрини лентә јазмаг имканы верилмәлидир. Бу, шакирдләрин өз сәһвләрини тезликлә баша дүшүб арадан галдырмаға көмәк едәр. 4 нөмрәли Техники Пешә мәктәбинин 48-чи груп шакирди Александр Војеводин, Петреченко вә башгалары ү-ни у кими, үзүм әвәзинә узум вә с. тәләффүз едирдиләр. Онлар узун а сәсини гыса а кими, дејирдиләр. Бу рус ушагларынын спесифик сәһвләридир. Онлар Маһирә әвәзинә Маира тәләффүз едирләр; дәфәләрлә бу сәһвләрин дејилмәсинә бахмајараг, јенә дә һәмин сәһвләри тәкрар едирләр. Лакин магнитафон лентиндә шакирдләрин сәсләринин чанланмасы, онларын бу сәһвләри арадан галдырылмасына сәбәб олмушдур. Демәк, магнитофон јүксәк дәрәчәдә мәнимсәмәни тә'мин едән објектив бир сәнәтдир. Магнитофондан истифадә нәтичәсиндә шакирдләрин һәм шифаһи нитги инкишаф едир, һәм дә сәһвләри сүр'әтлә арадан галхыр.

Москванын 625 нөмрәли мәктәбиндә дил вә әдәбијјат дәрсләриндә магнитофондан мүвәффәгијјәтлә истифадә едирләр. Мүәллимә Наталја Николајевна Зволинскаја демәк олар ки, бүтүн әдәбијјат дәрсләриндә радио вә магнитофондан истифадә едир. Телевизор верилишләри вә диафилмләр исә магнитофону тамамлајыр.

Мән Наталја Николајевнанын дәрсләриндә иштирак едиркән, онун апардығы мәшғәләләрдән һәр дәфә бөјүк тәәссүратла ајрылырдым.

Беләликлә, диафилмләр, кино филмләр, епилентләр, диопозитивләр магнитофона әлавә ола билир вә бунлар мәшғәлә заманы көзәл нәтичә верир.

Акустик вә визуал вәсаит шакирдләрин көрмә вә ешитмә һиссијјатыны фәаллашдырыр. Епидиаскоп диопозитивләри, епилентләри, мүхтәлиф шәкилләри екранда чанландыран техники вәсаитдир. Епидиаскоп нәинки дедијимиз дидактик васитәләри, еләчә дә шакирдләрин дәфтәриндәки јазылары да екранда чанландыра билир. Мүәллим ән чох сәһв олан дәфтәри епидиаскопун алтына гојуб, екранда көстәрир вә бу сәһвләрин нәдән әмәлә кәлдијини изаһ едиб арадан галдырылмасы үчүн тәдбирләр көрүр.

---

* Шукин. Русский язык в национальной школе», 1970, № 1.

II. Орта мәктәбдә әдәбиjјат тәдриси

VII СИНИФДӘ МИР ЧӘЛАЛЫН «БИР КӘНЧИН МАНИФЕСТИ» ПОВЕСТИНИН ТӘДРИСИ

З. ӘЛИЈЕВА,

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин инспектор-методисти, филоложи елмләр намизәди.

Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, V синифдә «Бир кәнчин манифести» повестиндән «Баһар» башлығы алтында верилән парчаны шакирдләр бөјүк бир һәвәслә өјрәнир вә әсәри бүтөвлүкдә мүталиә едирләр.

Јени програма әсасән инди «Бир кәнчин манифести» VII синифдә өјрәдилир.

Повест Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләриндән биридир. Әсәрин тәрбијәви әһәмијјәти сон дәрәчә бөјүкдүр. Повестин ән гијмәтли чәһәтләриндән бири онун партијалылығыдыр. Әдиб бу әсәрдә вәтәндаш мүһарибәси дөврү һадисәләрини, халгын гәһрәман мүбаризәсини, тарихи һәгигәтләри көзәл әкс етдирмишдир.

Әсәрин әсас идејасыны шакирдләрә баша салмаг үчүн мүәллим кириш мәшғәләсиндә һадисәләрин баш вердији ичтимаи шәраит һаггында мә'лумат вермәли, јазычынын ајры-ајры сурәтләр васитәси илә тарихи-ичтимаи шәраити, ингилаби јүксәлиши нечә тәсвир етдијини ајдынлашдырмалыдыр.

Бакыдакы 56 нөмрәли мәктәбин мүәллими Зиба Сүлејманова «Бир кәнчин манифести» әсәрини ашағыдакы шәкилдә тәдрис едир вә програмда тәләб едилән билији вермәјә там мүвәффәг олур. О, әсәрин тәдрисинә ајрылмыш биринчи саатда шакирдләри зәһмәткешләрин ингилабдан әввәлки ағыр һәјаты илә, икинчи вә үчүнчү саатда исә халгын азадлығы уғрунда кедән мүбаризәләр вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсинин тәсвири илә таныш едир. Әсәрин тәһлили илә әлагәдар көрүләчәк ишләри дөрдүнчү саатда һәјата кечирир.

З. Сүлејманова илк саатда (кириш мәшғәләсиндә) вәтәндаш мүһарибәси һаггында, 1918—1920-чи илләрдә баш вермиш тарихи-ичтимаи һадисәләр барәдә мүхтәсәр шәкилдә бәһс едиб, бунларын тәсвирини верән бир нечә бәдии әсәрин адыны чәкир. Бунунла о, вәтәндаш мүһарибәсиндә гәһрәманлыг көстәрән инсанларын бәдии сурәтләрини јада салыр, һәмчинин онларын ашағы синифләрдә, јахуд әввәлки дәрсләрдә бу мөвзуда әлдә етдикләри билији хатырлатмыш олур.

Зиба мүәллим бу әлагәни дүшүнүлмүш шәкилдә јаратдығы үчүн шакирдләрдә һәмин мөвзуја һәср олунмуш башга бәдии әсәрләри охумаға да бөјүк һәвәс ојаныр.

Мүәллим Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» повестинин мүсават ағалығы, харичи мүдахилә вә вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә Азәрбајчанда кәндли вә фәһләләрин ингилаби һәрәкатына, Совет һакимијјәтинин гәләбәсинә һәср едилдијини сөјләјир:

«Мир Чәлал повестдә шаһиди олдуғу бир сыра мүрәккәб ичтимаи-сијаси һадисәләри гәләмә алмыш вә һәмин һадисәләр фонунда јохсул Азәрбајчан аиләләринин ағыр һәјатыны инандырычы шәкилдә тәсвир етмишдир. Јазычы Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда кедән мүбаризәләрдә иштирак едән ингилабчыларын јадда галан бәдии образларыны јаратмышдыр».

Белә бир кичик мә'луматдан сонра шакирдләр јазычынын вала јазылмыш сөзләрини динләјирләр.

Мүәллим зәһмәткешләрин ингилабдан әввәлки һәјатыны, онларын һәр чүр инсани һүгуглардан мәһрум олмаларыны изаһ етмәк үчүн повестин дәрсликдә верилән фәсилләриндән нүмунәләр кәтирир вә јохсул кәндлиләрин вәзијјәтинин Сонанын аиләсиндә үмумиләшдирилдијини сөјләјир.

«Бир кәнчин манифести» әсәриндә Сонанын аиләсинин һәјат тәрзи илә шакирдләри таныш етмәк үчүн мүәллим дәрсликдә верилән V, VIII, IX фәсилләрин мәзмуну үзәриндә иш апарыр. «Нөкәрчилик», «Сонанын чавабы», «Көз јашы романы» фәсилләриндәки ајры-ајры һиссәләри охудур.

Кимсәсиз Сонанын ағыр күзәраны, оғлу Баһары дөвләтлиләрә нөкәр вермәси, бөјүк бир һәсрәтлә горујуб сахладығы

халчаны сатмаг истәмәси шакирдләри дүшүндүрүр. Хүсусән Баһарын ағыр һәјатыны тәсвир едән сәһнәләр кино лентн кими шакирдләрин көзләри гаршысындан кәлиб кечир.

Һеч кәсдән мәрһәмәт вә гајғы көрмәјән Баһарын гарлы бир кечәдә евдән говулуб күчәјә атылмасы вә сығыначаг, исти бир јува тапа билмәјәрәк донмасы көһнә дүнјаја нифрәти гат-гат артырыр вә шакирдләр Вәтәнимиздә кәдәр вә гүссәдән азад, хошбәхт јашадыгларыны дәрк едирләр.

Һәмин һиссәләр охундугдан сонра дәрсликдәки 4, 5, 6, 7, 8 вә 11-чи суаллар әтрафында мүсаһибә апарылыр. Мүәллимин: «Охудуғунуз парчалардан нә кими нәтичәләр чыхарырсыныз?» —суалына шакирдләр беләә чаваб верирләр:

«Баһарын вә онун кими минләрлә ушагларын өлүмүнә сәбәб көһнә дүнјадыр. Бизим хошбәхт јашамағымыз үчүн көзәл шәраит јаратмыш доғма Коммунист Партијамыза вә һөкумәтимизә миннәтдарыг».

Мүәллим охунан фәсилләр үзрә, Баһарын башына кәлән мүсибәтләр әсасында «Кечмишдә јохсул ушагларынын һәјаты» мөвзусунда шифаһи иншаја һазырлашмағы шакирдләрә тапшырыр, һабелә әсәрдән алдыглары тәәссүратлар нәтичәсиндә бачаранларын иллүстрасијалар чәкмәләрини дә мәсләһәт көрүр.

Әсәрин тәдрисинә ајрылмыш икинчи вә үчүнчү саатда шакирдләр халг иши, јени һәјат, сосиализм чәмијјәти уғрунда кедән мүбаризәләрлә таныш олурлар.

Кириш мәшғәләсиндә мүәллим шакирдләрә мә'лум олан бә'зи бәдии әсәрләрдә һаггыны дәрк етмәјән зәһмәткешләрин һәлә ингилаби шүура јијәләнмәмәләрини, һүгугу уғрунда саһибкарлара гаршы чыхан тәк-тәк адамларын мәғлубијјәтинин сәбәбләрини гыса, лакин мараглы шәкилдә изаһ едир. Русијада баш галдыран ингилаби һәрәкатдан данышыр, халг ичәрисиндән чыхан мәрданларын шүурлу сурәтдә мүбаризәјә гошулмасынын әсил сәбәбини сөјләјир вә фикрини јекунлашдырараг дејир: «Нәһајәт, бүтүн халг зүлмә вә һагсызлыға гаршы сусуб дурмур. Истисмар дүнјасыны мәһв етмәк үчүн ајаға галхыр. Артыг о дөврдә даһи Ленинин ады мүбаризә символуна чеврилмишди. Азәрбајчан оғуллары В. И. Ленин идејалары уғрунда, азад вә хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәјә гошулмушдулар».

Шакирдләри бу һадисәләрлә таныш етмәк үчүн мүәллим әсәрин XI, XIII, XVII вә XIX фәсилләри үзәриндә иш апарыр.

«Һәгигәт мүсафири» фәслиндә азадлыг уғрунда мүбаризәјә галхан, халга башчылыг едән јолдаш Јәһјанын, ингилаби ишә бөјүк бир һәвәслә гошулан Мәрданын, «Дәһшәт» фәслиндә Ленин идејалары уғрунда чарпышан, дар ағачынын алтында јенә дә «Ленин! Ленин! Ленин!» дејәрәк чаныны халгын сәадәти јолунда гурбан верән Бағырын сурәтләри чанланыр. Шакирдләр јени һәјат уғрунда мүбаризә едән, бөјүк фәдакарлыг нүмунәләри көстәрән адамларла таныш олурлар.

Јени билик ашағыдакы суаллар васитәси илә мөһкәмләндирилир:

1. Ким Мәрданын кәнди тәрк едиб шәһәрә кәлмәсинин сәбәбләрини изаһ едәр?

2. Мәрдан сурәти сизә нечә тә'сир бағышлајыр?

3. Һансы епизодлар онун ингилаби ишә садиг олдуғуну көстәрир?

4. Мәрданын характериндәки һансы чәһәтләр сизә даһа чох хош кәлир?

5. О, һәјатын мә'насыны нәдә көрүр?

6. Охудуғунуз һиссәләрдә даһа һансы сурәтләрлә таныш олдунуз?

Мүәллим јени билији мөһкәмләндирәндән сонра ашағыдакылары тапшырыр:

1. Фәсилләрдәки епиграфлары тәһлил едиб, онларын әсәрин мәзмуну илә әлагәсини өјрәнмәк.

2. Ајры-ајры сурәтләри повестдән кәтирилән нүмунәләрлә изаһ етмәк үчүн мүвафиг план тәртиб етмәк.

Дөрдүнчү саатда әсас фикир ингилабчы сурәтләрин, һабелә Сона вә Баһар сурәтләринин тәһлилинә верилир.

«Бир кәнчин манифести» повестиндә Мәрдан һәртәрәфли тәсвир едилдији үчүн мүәллим әсәрин тәһлилинә Мәрдан сурәтини сәчијјәләндирмәклә башлајыр.

Әсәрдә Вәтән уғрунда, халг иши уғрунда мүбаризә едәнләр ичәрисиндә диггәти даһа чох чәлб едән сурәтләрдән бири кәнч Мәрдандыр. О, синифли чәмијјәтдә халга едилән бүтүн зүлмләри көрүр, һагсызлығын шаһиди олур, инсанларын ики гисмә—варлылар вә јохсуллара ајрылдығыны дәрк едир. Мәрдан күн чыхандан күн батана гәдәр варлылар үчүн ишләјиб, бир тикә чөрәк газаныр. Әдаләтсиз гурулуш Мәрданда дәрин нифрәт әмәлә кәтирмишдир. Көрпә гардашы Баһарын дөјүлдүјүнү, анасы Сонанын тәһгир олундуғуну ешидәндә Мәрдан даһа

дөзә билмир, кәндин ағасы Һачы Ибраһимхәлилин евинә кедир, ону дөјүр вә доғма кәндиндән баш көтүрүб шәһәрә кәлир.

Мәрдан шәһәрдә, фәһлә мүһитиндә чох шеј өјрәнир, баш верән сијаси-ичтимаи һадисәләр нәтичәсиндә инкишаф едир, ингилаби шүура јијәләнир. Нәһајәт, гүввәтли вә ирадәли бир ингилабчыја чеврилир.

Мәрдан бөјнәлмиләлчидир. Онун достлары бүтүн јохсуллар, дүшмәнләри исә бүтүн варлылардыр. О, шүурлу сурәтдә ингилаби ишә гошулур, верилән тапшырыглары јеринә јетирир. Тәшкилатын ән фәал үзвләриндән олан Мәрдан ағыр јараланыр, лакин хәстәханада оларкән белә динчлик билмир. Јаралы олмасына бахмајараг, палтарларыны тәләб едиб, јенидән мүбаризә мејданына гајытмаг истәјир.

Мәтин ирадәли, чәсур, мүбариз Мәрдан һамынын севимлиси олур. Шәһәр мејданчасында галибләрин митинги кечириләркән Мәрдан Ленин комсомолу адындан азад олунмуш шәһәри тәбрик едир.

Әсәрдә Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә апаран, дар ағачынын алтына кедәркән белә «Јашасын Ленин» дејән коммунист Бағыр, партијанын бүтүн тапшырыгларыны јеринә јетирән јолдаш Јәһја, мәтин ирадәли Сурен вә Јагуб халг иши уғрунда чанларыны гурбан верән инсанлардыр. Бунларын мәгсәди бирдир — халгын азадлығы вә хошбәхтлијидир идејасыдыр. Јазычы Мәрдан, јолдаш Јәһја, Бағыр, Сурен вә Јагуб сурәтләриндә Вәтәнин азадлығы уғрунда мүбаризә едән ингилабчыларын нәчиб әхлаги кејфијјәтини үмумиләшдирмишдир.

Мир Чәлал сијаси һадисәләр фонунда һәм дә јохсул Азәрбајчан аиләләринин ағыр һәјатыны сәнәткарлыгла гәләмә алмыш вә унудулмаз сурәтләр јаратмышдыр.

Әсәрдә бөјүк бир мәһәббәтлә тәсвир едилән вә охучунун һеч заман унуда билмәдији белә сурәтләрдән бири Мәрданын кичик гардашы Баһардыр. Мәрданы көрмәк вә иш тапмаг үчүн шәһәрә кәлән Баһар мин чүр мүсибәтләрә мә'руз галыр. О, шәһәрдә дә инсанлыг ләјагәтини тамамилә итирән варлыларын гапысында нөкәрчилик едир. Сојуг гыш кечәләринин бириндә һеч бир тәгсири олмајан Баһар евдән говулур. Пис инсанлар арасына дүшән Баһар мәһв олур.

Повестин сонунда Мир Чәлал Баһарын фачиәсини белә хатырлајыр: «Гој јени совет нәсли билсин ки, көһнә дүнјада јохсул, јетим ушагларын гисмәти нә бөјүк фачиәләр имиш. Гој балаларымыз јаддан чыхармасынлар ки, инди дә истисмар өлкәләриндә минләрлә көрпәләр белә фәлакәтләрин гурбаны олурлар. Һеч кәс онларын мүгәддәратыны сорушмур, хатирәсини сахламыр».

Сонра Зиба мүәллим инди дә капиталист вә мүстәмләкә өлкәләриндә зәһмәткеш балаларынын ағыр вә дөзүлмәз һәјат кечирдикләрини билдирир. Фикрини әсасландырмаг үчүн макеглы фактлар сөјләјир. Беләликлә, баһарларын ачы талеји шакирдләри Вәтәни даһа чох севмәјә вә халгын сәадәти уғрунда мүбаризәјә тәшвиг едир. Онларда сосиалист вәтәнимизә, доғма Коммунист Партијасына мәһәббәт һиссини даһа да гүввәтләндирир.

Зиба мүәллим сөһбәтини давам етдириб билдирир ки, Мәрданын анасы Сона нәчиб вә гајғыкеш бир инсандыр. О, өз мәрдлији, вәтәнпәрвәрлији илә диггәти чәлб едир. Һәлә кәнчикән дул галмыш бу гадынын јеканә үмиди ики оғлудур. Лакин ананын һәр ики оғлу доғма јурддан дидәркин дүшмүшдүр. Сона Вәтәнини севир, ону сојуб-талајанлара, хүсусән јаделлиләрә дәрин нифрәт едир. Биз бунлары Сонанын Вәтәнинин һәтта бир чејраныны да јадлара вермәјә разы олмајыб ону гәсдән гачырмасында, халчаны инкилисә сатмамасында көрүрүк.

Мир Чәлал бу әсәрдә халгы сојанлары, өз шәхси мәнфәәтләринә көрә Вәтәни јадлара сатанлары ифша етмишдир. Беләләри илә таныш олан охучунун онлара нифрәти гат-гат артыр.

Әсәрдәки һадисә вә әһвалатлар, тарихи фактлар, типләр јазычынын шәхси мүшаһидәсинин мәһсулу кими тә'сир бағышламыр. Мир Чәлал о дөврдә баш верән тарихи һадисәләри тәфәррүаты илә гәләмә алмамыш, онун маһијјәтини бәдии шәкилдә әкс етдирмишдир. Повестдә һәјат һәгигәтләри, чанлы характерләр, кәнддә јаранан јени гүввәләр даһа габарыг тәсвир едилмишдир.

«Бир кәнчин манифести»ндә һадисәләр мүхтәлиф башлыглар алтында фәсилләрә бөлүнмүш вә бунлара мүәјјән епиграфлар верилмишдир. Ајры-ајры фәсилләрдәки епиграфларын бә'зиләрини мүәллиф өзү јаратмыш, бә'зиләрини дә Азәрбајчан, рус вә дүнја классикләриндән, фолклор нүмунәләриндән көтүрмүшдүр. Баш верән һадисәләр арасында јығчамлыг вар. Заман вә мәкан чәһәтдән бүтүн фәсилләр бир-бири илә бағлыдыр.

Әсәр бәдии чәһәтдән чох гүввәтлидир. Мир Чәлал фикрини даһа ајдын вә чанлы вермәк үчүн повестдәки һадисәләри инчәликләринә гәдәр тәсвир етмишдир. Мәсәлән, Баһарын донмасы, Сонанын хәстәханада јаралы оғлу илә көрүшмәси, Мәрданын гардашы Баһарын өлүмүнү хатырламасы һиссәләри буну ајдын көстәрир.

Сәнәткарлыгла јазылмыш бу әсәрдә бәдии сурәтләрин характери, дүнјакөрүшү вә психолокијасы илә зиддијјәт тәшкил едән әһвалатларын тәсвиринә әсла јол верилмәмишдир. Повестин тәләбләринә көрә әсас гәһрәманларын сурәти кениш ишләнмиш, Мәрдан, Баһар, Сона сурәтләри бир характер кими ачылмышдыр.

Әсәрин сонунда мүәллиф Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тәнтәнәсини, совет дөврүндә баһарларын хошбәхт һәјатыны көзәл лөвһәләрлә тәсвир етмишдир.

«Бир кәнчин манифести» бу күн дә өз тәрбијәви әһәмијјәтини итирмәмишдир. Мәрданын јолу, мүбаризәси минләрлә совет кәнчи үчүн нүмунәдир. Тәсадүфи дејил ки, көркәмли әдиб Мир Чәлал Пашајевә «Бир кәнчин манифести» повестинә көрә республика Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты ады верилмишдир.

Шанлы оғулларымыз — Меһди Һүсејнзадә, Гафур Мәммәдов, Һүсејнбала Әлијев, Исрафил Мәммәдов, Тофиг Аббасов вә башгалары Мәрдандан тәрбијә алмышлар. Мәрдан бу күн дә әсил гәһрәмандыр. Онун бәдии образы кәнчләримизин гәлбиндә һәмишә јашајыр вә онлары мәрдлик, гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә едир.

Мүәллим дәрси јекунлашдырдыгдан сонра евдә план тутуб, һәмин план әсасында әсәрин тәһлилини өјрәнмәји тапшырыр. Әсәрин тәдриси баша чатдырылдыгдан сонра синиф вә ја ев иншасы апарыр.

«Бир кәнчин манифести»нин тәдрисинә гәдәр шакирдләр әдәби материаллардан өјрәндикләри әсәрләр әсасында «Инсан инсана дост олмалыдыр», «Гурбанәли бәј» әсәриндә феодал-патриархал кәнд һәјатынын тәсвири», «Севил сурәтинин сәчијјәси», «Мән совет вәтәндашыјам», «Гәһрәманлар өлмүрләр» мөвзуларында иншалар јазмышлар. Артыг онлар ајры-ајры сурәтләри сәчијјәләндирә билирләр. Одур ки, инди мүәллим бу иши бөјүк һәчмли әсәрләр үзәриндә давам етдирир. Бу мәгсәдлә «Мәрдан сурәтинин сәчијјәси» мөвзусунда инша јаздырыр вә мәгсәдинә наил олур.

ЧАББАРЛЫ СӘНӘТИНДӘ БӘДИИ СӨЗҮН ГҮДРӘТИ

Бута САДЫГОВ,

филоложи елмләр намизәди, досент.

Јени програма ујғун олараг савадлы јазы техникасынын әсасларыны шакирдләрә дәриндән өјрәтмәклә јанашы, онларын шифаһи нитгләринин инкишафына, јени сөз һесабына биликләринин артмасына ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә наил олмаг лазымдыр. Лакин дил вә әдәбијјат дәрсләри бу фәнләрдән өз хүсусијјәти илә фәргләнир. Она көрә дә дил вә әдәбијјат мүәллимләри бу мәсәләјә хүсуси сә'јлә јанашмалыдырлар. Бу чәһәтдән бир чох сәнәткарларымызын бәдии әсәрләри фајдалы мәнбә кими бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Көзәл сәнәт әсәрләри јаратмаг, сөзүн маһир устасы олмаг, охучуларын гәлбиндә өзүнә әбәди һејкәл учалтмаг сәадәти јалныз о сәнәткара гисмәт олур ки, о, јашадығы дөврүнә гырылмаз телләрлә бағлы олсун, гәлби халгынын гәлби илә бир дөјүнсүн, јери кәлдикдә сәнәт рүбабынын мизрабыны халгын үрәјиндәки каһ сары, каһ көк, каһ да зәнк симә вурмағы бачара билсин.

Чәфәр Чаббарлы да мәһз белә сәнәткарлардан бири иди. Доғрудур, бу бөјүк инсан чох аз јашады, лакин мә'налы јашады, үрәкләри фәтһ едән өлмәз әсәрләриндә халгын ән нәчиб арзуларыны бөјүк усталыгла тәрәннүм етди.

Сәнәткарын мә'налы өмрүнүн һәр сәһифәси чанлы бир китабдыр. Бу китабын һәр сәһифәсиндә нәгш едилән һәјат лөвһәләри, јарадылан инсан образлары вә характерләр өз әмәлләри ,арзу, фикир вә сөзләри илә мүәллифинә сәнәт дүнјасында бөјүк шөһрәт газандырды. Онун адыны нәинки совет, һабелә дүнја әдәбијјатынын көркәмли корифејләри сырасында фәхри јерләрдән бириндә әбәдиләшдирди.

Илһамы гајнар булаг кими чағлајан бу гүдрәтли гәләм устасыны ән чох дүшүндүрән мәсәләләрдән бири, јени һәјаты тәрәннүм едән мөвзулар, јени инсан образлары, јени сөз вә ифадәләр ахтармаг, һәјаты кениш диапазонла әкс етдирмәк иди.

Мәһз буна көрә дә ше'р, нәср, еләчә дә драм әсәрләри олсун, Чаббарлынын дилиндә сөз хүсуси мә'на, јүксәк һисс ифадә едир.

Бөјүк сәнәткарын һекајәләринин дили дә өз үслуби рәнкарәнклији, ојнаглығы вә охунаглығы илә бир-бириндән фәргләнир.

Чаббарлы өз истe'дад вә габилијјәтини халгдан әсиркәјән адамлары јығчам вә тә'сирли сөзләрлә тәнгид едирди. Мүәллифин «Күләр» һекајәсиндә «Кимсәјә ишыг вермәјән күнәш, кимсәјә көрсәнмәјән көзәллик кимә вә нәјә лазымдыр» фикри чох дәрин вә бәшәри мә'на дашыјыр.

Онун өлмәз әсәрләриндәки орижинал инсан сурәтләри, еләчә дә бунларын дилиндә ишләдилән сөзләр елә чанлы, һәјати, тутарлы вә тә'сирлидир ки, охучу вә тамашачынын зеһнинә әбәди һәкк олунур. Чанлы сөз устасынын севимли гәһрәманлары Ајдын, Огтај Елоғлу, Севил, Күлүш, Алмаз, Јашар, Күлтәкин, Күндүз вә башгалары јени һәјатын јени руһлу гуручулары вә тәрәннүмчүләри олан баһар тәбиәтли кәнчләрдир. Белә ки, бунлары һеч чүр јашлы, гоча адамлар кими тәсәввүрүмүзә кәтирә билмирик. Бәлкә дә бу ондан ирәли кәлир ки, биз һәјатда Ајдын, Күлтәкин, Огтај, Севил, Күлүш, Елхан, Күндүз адда олан адамларын гоча, јашлы нәслинә ја раст кәлмәмишик, ја да бу адда олан шәхсләрин гочалдыгларыны һәләлик өз көзләримизлә көрмәмишик?! Бу адда јүзләрлә әмәксевәр адамларымыз вар.

Инсан бә'зән бир анлыг узаг кәләчәјә хәјалән сәфәр едир. Јүз илдән, јүз әлли бәлкә дә даһа чох илләрдән сонра, көрәсән, бу адлары дашыјан адамлара; ајдынлара, огтајлара, елханлара, күндүзләрә, јашарлара баба, күлтәкинләрә, севилләрә, күлүшләрә, алмазлара, солмазлара нәнә демәк тәбиими сәсләнәчәк? Инди чәсарәтлә демәк олар ки, һәмин адлары дашыјан адамлары гоча тәсәввүр етмәк чәтиндир. Бәлкә дә бу ондан ирәли кәлир ки, тарих өз инкишафында һәлә елә бир мәрһәләјә кәлиб чатмајыб ки, һәмин адлары дашыјанлар, ағсачлы, нурани, мүдрик гоча симасына дүшсүнләр. Мәһз буна көрә дә һәләлик бу адлары дашыјан адамлары, баба вә нәнә кими тәсәввүр етмәк, һеч чүр инандырычы сәсләнмир. Өз гәһрәманына белә чанлы, һәјати ад сечмәк һәр сәнәткара нәсиб олмур.

Чаббарлынын өз гәһрәманларына вердији бу адларда кәнчлик анлајышы вә кәнчлик тәравәти өзүнү мөһкәм сахламагдадыр. Һамыја мә'лумдур ки, баһар бизә мә'лум олмајан нечә-нечә мин ил бундан әввәл мөвчуддурса да, о, һеч гочалмыр, јенә һәмишә баһар олараг галыр. Баһар—һәјат, баһар—күмраһлыг, баһар—сағламлыг, баһар—кәнчлик, өзү дә әбәди кәнчлик демәкдир. Милјон илләр кечсә дә баһар гочалмыр вә гочалмајачаг, өз әбәди кәнчлијини горујачагдыр. Чүнки о, ана тәбиәтин ән кәнч өвладыдыр. Өзү дә елә бир кәнч өвладдыр ки, онун кәнчлији әбәдидир, тарих ону гочалтмаг гүдрәтиндән мәһрумдур. Елә буну нәзәрә алан надир сөз устасы мәһз бу адлары сечмиш, һәм өзүнү, һәм дә өз гәһрәманларыны гәлбләрдә әбәди баһар кими јашатмаг гүдрәтинә наил олмушду.

Чаббарлынын бу гәһрәманларынын һәр биринин орижинал нитги өз үслуби рәнкарәнклији илә охучу вә тамашачыларын диггәтини чәлб едир. Күлүш сурәтинин нитгинә нәзәр јетирәк: Мүәллиф гәһрәманынын дилиндә мүхтәлиф мә'на дашыјан елә чанлы сөз вә ифадәләр ишләдир ки, бу сөз вә ифадәләрлә онун кимә нечә, нә чүр мүнасибәт бәсләдији тамамилә ајдын олур. Күлүш Севилә һәјатын нәдән ибарәт олдуғуну баша салыр, Едилја кимиләринә гаршы ону дөјүшә һазырламаг мәгсәдилә кәскин, лакин сәмими сөзләр сөјләјир:

— «Һәјат мүбаризәдир. Гоч дөјүшүнә гоч дајанар... Мән сәни һәјатын баш кичәлләдән ојунларына атырам, дајана билмәзсәнсә јыхыл, јашамаг истәјирсәнсә галх, јохса тапданачагсан».

Әбдүләли вә Мәммәдәли бәјлә исә там јумористик дилләданышараг онлары әлә салыр:

— «Күн ајдын көһнә достлар, сиз һәлә дә сағмысыныз?»— дејир. Лакин Балаш вә Едилја илә сөһбәтиндә чох кәскин тиканлы сөз вә ифадәләр ишләдир. Едилја илә Күлүш арасында бу сөһбәтә диггәт јетирәк:

«Дилбәр — Күлүшчан, дилиниз ити дејилми?

Күлүш — Бағышлајын, тәзәчә итиләтдирмишәм, чархдан инди кәлмишдир.

Дилбәр — Дејирәм ахы... Анчаг көзләјин даша тохундурмајасыныз.

Күлүш — Горхусу јохдур. Сынамышам, дашдан да кәчир, анчаг бирчә дана көнүнә ишләмир, һеј санчырам, батмыр ки, батмыр».

Чаббарлынын гәһрәманларынын әксәријјәти, нитгләринин рәнкарәнклији, һәјатилији, орижиналлығы илә охучу вә тамашачыларын гәлбиндә әбәди јашајыр.

Сәнәткарын истәр нәср, истәр ше'р, истәрсә дә драматик әсәрләри бу бахымдан рәнкарәнк мусиги аләтләри олан ансамбл вә ја оркестри хатырладыр. Чүнки мүхтәлиф тембрли вә мүхтәлиф диапозонлу ајры-ајры мусиги аләтләри бирләшәрәк ансамбл вә ја оркестр јаратдығы кими, Чаббарлынын јаратдығы мүхтәлиф әгидәли, мүхтәлиф характерли, мүхтәлиф синфи мәнсубијјәтли вә мүхтәлиф үслуб тәрзи олан гәһрәманлар вә епизодик сурәтләр исә инсан характерләри симфонијасыны — һәјат әсәрини јарадыр.

Бу чәһәтдән Чаббарлы гәһрәманларынын һәр биринин дили санки рәнкарәнк мелодијалы мусиги әсәридир. Белә ки, бунларын бә'зиләри гәһрәманын руһи һалларындан, кәдәр вә изтирабларындан доған гәмкин мусиги, бә'зән дә дүшмәнә сонсуз гәзәб вә интигам һисси ашылајан мусиги, бә'зән исә никбин әһвал-руһијјәли мусиги кими сәсләнир. Бу бахымдан («Солғун чичәкләр»дә) Саранын нитги гәмкин бир мусигини хатырладыр. Өлүмү әрәфәсиндә Әбдүл илә сөһбәти буна көзәл нүмунәдир. Саранын нитги гәмли секаһ муғамы кими инсаны мүтәәссир едир.

«Алмаз» пјесиндә Алмаз сурәтинин нитгинә диггәт јетирәк: Әсәр боју Алмазын сөзләри өз кәскинлији илә һамынын диггәтини чәлб едир. Онун данышыг тәрзи исә там мә'насы илә башга бир мусиги—никбин әһвал-руһијјәли бир мусиги кими сәсләнир.

Јени һәјатын јени тәблиғатчысы кими кәндә кәлән Алмаз шүурларда вә үрәкләрдә һәлә дә дәрин көк салмыш көһнәлији дидиб парчаламаг, һәр бир гаранлыг күшәни ишыгландырмаг, раст кәлән манеәләри алмаз кәсәрли сөзләри илә кәсмәјә һазырдыр:

«Гулаг асын кәндимизин мө'тәбәр адамлары! Инди мән сизи чох көзәл анлајырам. Бу вахтадәк мән кәнддә азадлыға, јенилијә, мәдәнијјәтә дүшмән адамлар олачағына бир о гәдәр дә инанмырдым. Лакин бах, бу сағ әлимдән дәјән илк даш мәнә бөјүк тарихи дәрс верди. Мән илк дәфә олараг гаршымда әсил дүшмәни, онун ити дырнагларыны, бәрәлмиш көзләрини, гычырдајан дишләрини көрдүм...

... Сиз ишыгдан гачан јарасалар. Кәндин ган дамарларыны соруб кәмирән бүтүн паразитләр... сиз мәдәнијјәтә, јенилијә кәндин јүксәлишинә зиддсиниз. Чүнки мәдәнијјәт сизин үчүн өлүмдүр, өлүм».

Чаббарлы сөздән, хүсусилә, бәдии сөздән јеринә вә мәгамына көрә бир хиридар кими истифадә етмәји өзү үчүн бөјүк вә мәс'улијјәтли иш һесаб едирди. Мәһз буна көрә дә һәјати һадисәләрә даһа дәриндән тәмас етмәклә инсанларын нитгинин тәбии олмасы идејасыны өз әсәрләриндә чох инандырычы тәрздә верирди. Бу да һәјати һадисәләрин Чаббарлы әсәрләриндә чанлы сурәтдә әкс олунмасына кәтириб чыхарырды. Елә бурадан да онун гәһрәманларынын данышыг тәрзинин тамамилә башга шәкил алмасы нәзәрә чарпыр.

Гәлби азадлыг ешги илә јанан Елханын нитги исә интигам һисси ашылајан бир мусиги—чаһаркаһ муғамы кими сәсләнир. Әгидә вә синфи дүшмәни олан Алтунбајла гаршы-гаршыја кәлдикдә етдији сөһбәтиндә бу, өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир. Сон сәһнәдәки монолог буна көзәл нүмунәдир.

Күлсабаһын нитгиндәки сөз вә ифадәләр исә инсаны кәләчәјә вә мүбаризәјә инам вә гәтијјән руһунда һазырлајыр, шән вә ојнаг мусиги, һәјат симфонијасы тә'сирини бағышлајыр. О, нитгиндәки сөз вә ифадәләрлә буну охучу вә тамашачыја чатдырыр:

«...Ингилаб саатынын әгрәбләри сүрүнәрәк дејил, атланараг јеријир, јолдаш әдиб, мән сәни бу һәрәкәтсиз батаглыгдан, бу дириләр мәзарлығындан гопармаг вә јени һәјатын од нәфәсли очағына атмаг истәјирәм... Заман өз һаггыны тәләб едир. Она гаршы кимсә һәсар чәкә билмәз... Јүрүшә кедән күтләнин дабанлары вә пәнчәләри дәмир кими синирсиз вә дујғусуз олмалыдыр. Әсримиз дәмир әсридир, тоггушаркән башы дәмир олмајанларын башы чатлајар».

Чаббарлынын камил, пухтә вә јүксәк сәнәт дилинә малик олмасы бир сыра мәнбәләрә әсасланырды. Бунларын ичәрисиндә даһи Низаминин түкәнмәз мә'нәви сәрвәти—бәдии сөз хәзинәси, Фүзулинин лирик поетик дили, Вагифин ширин хәлги дили, М. Ф. Ахундовун драматик-комик реалист дили, Сабирин сатирик, Ч. Мәммәдгулузадәнин исә јумористик дили иди.

Чаббарлы сөздән, бәдии сөздән бир сәрраф кими истифадә етмәји өзүнә сәнәткарлыг борчу билирди. Мәһз буна көрә

дә о, һәјати һадисәләрә даһа дәриндән тәмас етмәклә инсанларын психолокијасыны һәссаслыгла өјрәнир, онларын һәр биринин нитгинин тәбии олмасына чалышырды. Бу мәгсәдлә сурәтин характеринә мүвафиг сөз вә ифадәләр сечирди. Бу да Чаббарлы гәһрәманларынын данышыг хүсусијјәтләринин рәнкарәнклијинә сәбәб олмушдур.

Бә'зән мүәллиф елә бир епизодик, лирик сәһнә јарадыр ки, бу сәһнә узун мүддәт охучу вә тамашачыны өз һөкмранлығы алтында сахлајыр. Белә сәһнәләрдә чох аз сөз ишләнир. Санки мүәллиф сөз мејданындан чәкилиб узагда дурмуш, бурадан исә өз гәһрәманларыны мүшаһидә едир. Мејданда исә онун гәһрәманлары дилә кәлмиш мә'нәви аләми илә сөһбәт едир. Бурада гәһрәманын гәлби, бахышлары, дујғулары данышыр. Сөзләри исә чанлы актјора чеврилир, онун көнүл чырпынтылары, нәбзинин вурмасы исә сөз вә фикирләрин ифадә едир. Бу, тамаша вахты ифачы актјорун мәһарәти, әсәрин охунмасы просесиндә охучунун, радио верилишиндә исә динләјичинин зөвгү, дујма вә дәрк етмә ме'јары илә өлчүлүр. Белә бир сәһнәчијә Сона илә Бахшынын («1905-чи илдә») арасында кедән диалог көзәл нүмунәдир. Илк бахышда адама елә кәлир ки, Сона илә Бахшынын сөзләрини ахтараркән мүәллиф санки чәтинлик чәкмишдир. Елә бил онларын сөзләрини сечиб јазан, гәһрәманлары натиг кими чыхыш едән Чаббарлы дејилдир. Лакин мәсәләјә даһа дәриндән јанашдыгда, башга аләмин шаһиди олурсан. Чүнки Чаббарлы истәр Сонанын, истәрсә дә Бахшынын сөзләрини дүшүнүб јазаркән (башга әсәрләриндә олдуғу кими) онларын психоложи аләминә гапылмыш, онларын һисси илә јашамыш, һәјәчанларына шәрик олмуш үрәк дөјүнтүләрини дујмуш вә дүшүнмүшдүр. Дәрин үлви вә саф һисс илә јашајан Бахшы вә Сона бу сәһнәдә, бу мәгамда анчаг белә аз сөз ишләтмәли иди ки, Чаббарлы онларын үрәк сөзләрини өз дилләри илә белә гәләмә алмышдыр. Башга чүр дә ола билмәзди. (Гарабағда. Бахшы ағача сөјкәнмиш тар чалыр. Сона кәлир).

Сона — Бахшы, Бахшы.

Бахшы — Нәдир Сона?

Сона — Мән кедирәм.

Бахшы — Кедирсән?

Сона — Мән сәндән ајрылмаг истәмирәм, ајрыла билмирәм, анчаг, ајрылырам.

Бахшы — Кетмә, Сона.

Сона — Атам, анам кедирләр, сән бурада мәнсиз тар чалачагсан, өзкәләри ешидәчәк, мән јох.

Бахшы — Мән сәнсиз тар чалмарам, Сона.

Сона — Бахшы, даһа сағ ол.

Бахшы — Сағ ол, Сона.

(Сона бир-ики аддым кедир вә дөнүр).

Сона — Бахшы, онда мән сәнин тарыны өзүмлә апарырам.

Бахшы — Јахшы, Сона, апар (тары Сонаја верир).

Сона — Сән јенә ајрысыны аларсан.

Бахшы — Мән даһа сәнсиз тар чалмарам.

Сона — Мән сәнсиз ағлајачағам.

Бахшы — Мән сәнин ардынча кәләрәм.

Сона — Кәләрсән? Мән сәни һәр күн көзләјәчәјәм...».

Көрүндүјү кими, бу сәһнәчикдә нә гәдәр аз сөз ишләнмишсә дә, лакин бу сөзләрин һәр биринин архасында бөјүк арзулар, истәкләр вә нә гәдәр дәрин мә'налар дурур.

Чаббарлы гәһрәманларынын бә'зиләринин нитги көзәл, сәлис вә ајдын олдуғу һалда, дикәр бир гисминин нитги исә гисмән фәргләнирди. Әкәр Чаббарлы бүтүн әсәрләриндәки сурәтләрин нитгини там ајдын, сәлис вә рәван бир тәрздә Азәрбајчанча версәјди, онда һәјат һәгигәтләри онун әсәрләриндә өз бәдии әксини там вә доғру тапа билмәзди.

Бүтүн бунларын һамысы һәјатын өзүндән ирәли кәлирди. «Ајдын»-да Сусанна, «Севил»-дә Балаш вә Дилбәр, «1905-чи илдә» Баһадыр бәј, «Алмаз»-да Шәриф сурәтләри дә бу гәбилдәндир. Өз варлығы вә мә'нәвијјаты илә халга јабанчы олан белә типләр һеч вахт Чаббарлынын нәзәриндән јајына билмәзди. Милли ифтихар вә вәтәнпәрвәрлик һиссини итирмиш бу чүр типләри Чаббарлы өз сөзләри илә ифша вә тәнгид һәдәфинә чевирмишдир.

Мүәллиф гәсдән башга дилин сөзләрини ана дили сөзләри илә гарышдырараг, ишләдән адамлара да ачы-ачы күлүр. Драматургун тәнгид һәдәфи олан белә адамлар адәтән өзләрини там «мәдәни» һесаб етдикләри үчүн һәр бир чүмләсиндә сөзләрин ја јарысыны, ја да чох һиссәсини рус сөзләри ишләдир, нә там рус, нә дә Азәрбајчан дилиндә данышырлар. Чаббарлынын белә типләри арасында «Дөнүш»-дә Гумру образы нәзәри хүсусилә чәлб едир. О, рус дили мүәл-

4. Сифариш 201

лимәсидир, өзүнү мәдәни һесаб етдији һалда, әслиндә мәдәнијјәтсиз, јенилији дәрк етмәјән вә дилә бармагарасы бахан көһнә фикирли, мешшан тәбиәтли бир гадындыр. О нә рус, нә дә Азәрбајҹан дилиндә тәмиз данышыр, һәр ики дилин сөзләрини гарышдырыр. Бу, мә'лум бир һәгигәтдир ки, дил өјрәнмәк, хүсусилә, ана дилиндән әлавә ајры дил өјрәнмәк мәсәләси һәр бир мәдәни вә зијалы адам үчүн су вә һава кими лазымдыр. Мүдрик бабаларымызын дедији кими, инсан нечә дил билирсә, о гәдәр дә адамдыр; јахуд, нечә дил билсән, о гәдәр адамы әвәз едәрсән вә с.

Бурадача мүәллим, дил өјрәнмәк барәдә бөјүк маарифчи вә сатирик шаиримиз С. Ә. Ширванинин «Өјүд» ше'рини шакирдләрә хатырлатмалыдыр:

«...Ким ки, бәс бир дил ејләди һасил,
Олду бир не'мәтә о кәс васил.
Ҹәһд гыл не'мәти-тәмамә јетиш,
Елми тәһсил гыл мәгамә јетиш.
Еј оғул, һәр лисана ол рағиб
Хассә ол рус елминә талиб,
Онлара еһтијаҹымыз чохдур.
Билмәсәк дил әлаҹымыз јохдур...».

Анҹаг чох тәәссүф ки, Гумру кими адалар сөзүн гијмәтини әслиндә билмирләр. Мәһз буна көрә дә дил өјрәнмәји астар тәрәфдән баша дүшүрләр. Онлар елә билирләр ки, ики дилин сөзләрини гатышыг һалда ишләтмәк, дил билмәкдир вә куја бу, мәдәни адама хас олан бир кејфијјәтдир.

Һалбуки бу, анҹаг вә анҹаг дырнагарасы мәдәнијјәт вә савадсызлыг һесаб олуна биләр. Гумрунун Турачла, еләчә дә гызы Күләрлә сөһбәтиндә белә ифадәләрә тез-тез тәсадүф олунур. Белә адамлар Мирзә Ҹәлил демишкән: «гатыш-булаш» данышмагдан утаныб чәкинмирләр. Бу анҹаг вә анҹаг һәр 2 дилә һөрмәтсизлик кими гијмәтләндирилмәлидир.

«1905-ҹи илдә» әсәриндәки Баһадыр бәј сурәтинин данышығына диггәт јетирәк. Милли гүрур һиссини итирмиш бу әҹајиб типин әлиндән анҹаг ибарәли вә дәбдәбәли данышмаг кәлир. Әмираслан бәјләрин сүфрәсинин гырынтыларыны јејән Баһадыр бәј өзүнү мәдәни гәләмә вермәк ады илә дилиндә чохдан бәри әзбәрләдији бир ики османлы вә әҹнәби сөзләри ишләдир.

Бу, Губернаторун евиндә Саламовла вә Марија Тимофејевна арасында мукалимәдә өзүнү даһа бариз көстәрир. О, дилиндә тез-тез јерсиз сөзләр ишләдир: шимди, позисјон, парализә, пәк, инајәт вә с. кими.

Баһадыр бәј — Нә олурса-олсун, шимдики һалда һәрәкәти-ингилабијјәјә мүгавимәт көстәрмәк сијасәти—миллијјәмизин мәнафејинә дејилдир, бу бизим позисионумузу парализә едә биләр, бу күн ислам милләтинин тәрәггији-тәалиси...».

Баһадыр бәјин ибарәли нитгини һәтта, Саламов белә бәјәнмир вә ону ганмаз һесаб едир.

Мүәллиф дили гүсурлу саламовлары да тәнгид едир. Әмираслан бәј өзүнү Баһадыр бәјин дилини һаглы олараг, әлә салмагла, дили илә өзүнү дә күлүнҹ вәзијјәтдә гојур. Белә ки, губернатор сөзүнү комурнат, провакасија сөзүнү пүрбоғаз, графинија сөзүнү графинкә, Тихон Јелисејевич сөзүнү Тохум Јерисуич, Марија Тимофејевна сөзүнү Марија Туманнифејнән тәрздә ишләтдији һалда, Баһадыр бәјә «сөз өјрәтмәји» дә чох гәрибә көрүнүр:

«...Сәнә һеј дејирәм бу көпәј ушағынын адыны де, сән дә башламысан графинкә белә кәлди, белә кетди, ахы өзү мәнә дејиб, ахырда көрдүн ки, киши өзү деди ки, Тохум Јерисуич де, арвады да Марија Туманнифејнән... Бу нечә илдә нә охумусан. Туман дејә билмирсән, нифә дејә билмирсән, гат бирбиринә олсун Туманнифејнән дә...».

Ҹ. Ҹаббарлынын бу гәбилдән олан дикәр типләри дә мүәллиф тәрәфиндән амансызҹасына ифша олунур.

«Алмаз»да Шәриф сурәти дә бу гәбилдәндир. О, өз савадсызлығы вә күтбашлығы илә дилиндә һоггабазлыглар едир. Мә'нәви ҹәһәтдән чох јохсул олан рәнкдән-рәнкә, сифәтдән-сифәтә дүшән, чилддән-чилдә кирән икиүзлү, јалтаг, әгидәсиз вә принсипсиз олан бу тип дә Ҹаббарлынын јүксәк сәнәт дили илә күлүнҹ һала галыр вә амансызҹасына ифша олунур. Бөјүк сөз устасы, Шәрифи өз дили илә биабыр едир. Алмаза ешгнамә охујан бу јалтаг тип она һәср етдији — әслиндә уйдурдуғу ше'рдә өзү дә мә'насыны анламадығы шанд, һәнки, дәкајн, абидар кими јерсиз сөзләр ишләдир.

Ҹаббарлы дилинин бәдии вүс'әти вә гијмәти ондадыр ки, јери кәлдикдә чох јығҹам сөзләр вә ифадәләрлә ирәли сүрдүјү — тәблиғ вә ја тәнгид етдији мәсәлә һаггында көзәл мә'лумат верә билир. Бу типли ҹүмләләр өз нөвбәсиндә һикмәтли ифадәләр силсиләсинә јахынлашыр. «Солғун чичәкләр» пјесиндә бәдбәхт әмиси гызы Сaранын өлүмүнә баис олдугдан сонра пешиман олмуш Бәһрамын бу ҹүмләсинә нәзәр јетирәк.

«Гәһр олсун дүнјанын милјонлар үстүндә вүчуда кәлән сәадәти».

16 јашлы кәнчин дили илә ишләнән бу ифадә өз бәдии көзәллијини, һәјатилијини, тәрбијә чәһәтдән маһијјәтини һәмишә сахлајачаг. Бөјүк сәнәткар гејд едир ки, инсан мәһәббәтини онун хошбәхтлијини, сәадәтини, вар-дөвләт илә әлдә етмәк олмаз. Милјонлар һесабына алынмыш сәадәт, сәадәт дејилдир. Бу, бәшәријјәт тарихи боју белә олмуш вә белә дә олачагдыр. Кичик бир чүмлә илә бөјүк вә дәрин мә'на ифадә етмәк Чаббарлы дилинә хас олан кејфијјәтләрдәндир.

Чаббарлы дилини гүввәтләндирән, она тәравәт вә ровнәг верән амилләрдән бири дә шифаһи халг әдәбијјаты, еләчә дә халгын әсрләрдән бәри јаратмыш олдуғу сөз хәзинәсинин инчиләри олан аталар сөзләри, зәрб мәсәләләр, һикмәтли ифадәләрдән јарадычы шәкилдә истифадә етмәсиндә иди.

Драматургун елә бир әсәри јохдур ки, орадакы образларын нитгиндә бу ифадәләрә тәсадүф едилмәсин, белә ифадәләри бөјүк сөз устасы һәр образын характери бахымындан ишләдир. Мәнфи типләрлә мүсбәт гәһрәманларын ишләтдији ифадәләр буна көзәл мисалдыр. Әкәр «Ајдын» пјесиндә Сәлим «Кәмидә отуруб кәмичи илә вурушур» аталар сөзүнү ишләдирсә, Елхан: «Әмәл гардашы ган гардашындан ирәлидир»—дејир.

«Севил»дә (Дилбәр) «Өзкәләри карваны малы илә јејирләр сарваны шалы илә» типли аталар сөзү ишләтдији һалда, Күлүшүн, Алмазын, Күлсабаһын ишләтдикләри аталар сөзләри арасында асиман фәрг вардыр. Бу, мәһз сөз устасынын бәдии сөздән мәһарәтлә истифадә етмәк бачарығыны көстәрән амилләрдәндир.

Чаббарлы образларынын дили елә мәзмунлу, елә долғундур ки, бу, Азәрбајчан сәһнәсиндә чалышан бөјүк актјор нәслинин инкишафы үчүн һәјат мәктәби, бир өрнәк олуб онларын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсинә вә биликләринин артмасына, хүсусилә сәһнә дили чәһәтдән пухтәләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Бу гәһрәманларын дили гајнар булаг кими түкәнмәз баһар сели кими чошгун, ана мәһәббәти кими меһрибан, һикмәтли ифадәләр кими дәрин вә һәјати мә'наларла долудур. Мәһз буна көрә дә бу гәһрәманларын характерләрини јаратмаг истәјән актјордан чидди һазырлыг ишләри тәләб олунур. Көркәмли сәһнә усталарындан Аббас Мирзә Шәрифзадә, Үлви

Рәчәб, Қазым Зија, Сидги Руһулла, Мирзаға Әлијев, Һачаға Аббасов, Исмајыл Һидајәтзадә, Мәрзијә Давудова, Әләскәр Әләкбәров, Әждәр Султанов, Әли Гурбанов, Фатма Гәдри бу күн исә исте'дадлы актјорларымыз Рза Тәһмасиб, Меһди Мәммәдов, Ағасадыг Кәрајбәјли, Рза Әфганлы, Мөһсүн Сән'ани, Әли Зејналов, Лејла Бәдирбәјли, Барат Шәкинскаја, Һәсәнаға Салајев, Һәсәнаға Турабов, Елдәниз Зејналов, Сәфурә Ибраһимова, Амалија Пәнаһова вә башгалары севимли гәһрәманларынын образларыны бөјүк мәһәббәтлә јарадырлар.

Мәһз буна көрә дә Азәрбајчанын көркәмли сәһнә усталарындан сөһбәт кедәркән, Чаббарлынын гәһрәманлары, Чаббарлынын гәһрәманларындан сөһбәт кедәркән исә көркәмли сәһнә усталарымыз јада дүшүр. Чаббарлы өз мисилсиз сәнәткарлығы илә бәдии сөзүн гүдрәтиндән истифадә едәрәк өлмәз сәнәт әсәрләри јаратмышдыр.

Ч. Чаббарлы драматуркија дилинин мә'зијјәтләриндән бири дә будур ки, бә'зән о, гәһрәманларыны уғрунда апардығы мүбаризә фондунда верәрәк, она гаршы дуран гара гүввәләр өнүндә бир натиг сәвијјәсинә галдырмаға наил олур. Ајдын, Огтај, Елхан, Ејваз, Күлсабаһын нитгләри бу бахымдан чох сәчијјәвидир. Бөјүк сәнәткар көзәл диалог јаратмағын да маһир устасыдыр. Онун гәһрәманларынын диалоглары бир гәдәр јығчам, гыса лакин кәсәрли, ајдын, мә'налы вә чох тә'сирли олур. «Севил»дә Күлүшлә Балаш, Күлүшлә Дилбәр, «1905-чи илдә» әсәриндә Володинлә Губернатор, «Нәсрәддин шаһ» әсәриндә исә Ситарә илә Рәһим ханын диалогу буна парлаг мисалдыр:

Рәһим хан — Нечә ки, дедим, мән сәни бир чох хош күнә јетирмәји өзүмә әһд етмишдим.

Ситарә — Чан јандырмағына көрә тәшәккүрләр едирәм.

Рәһим хан — Мән зәнн едирәм ки, сән мәндән разы галарсан... Бу зәнним кәрәк сәһв олмасын.

Ситарә — Јетим чүчә түлкүдән разы галан гәдәр мән дә сәндән разыјам.

Рәһим хан — Нечә... Түлкүмү? Мәни түлкүјәми охшадырсан?

Ситарә — Әстағфуруллаһ, бағышлајын, чанавар демәк истәјирдим.

Рәһим хан — Сән мәни танымамышсанмы? Бир гәдәр дилини гысалт.

Ситарә — Сәнин вичданын гәдәр мән дилими гысалтсам бәсдирми?

Рәһим хан — Дилин чох итидир. Һәр һалда зијандан башга сәнә бир хејир кәтирмәз.

Ситарә — Белә зәнн едирәм, мәним дилим сәнин зүлмүндән ити дејилдир.

Рәһим хан — Дилини кәс, дејирәм, анд олсун аллаһа, бу саат вүчудуну јер үзүндән јох едәрәм.

Ситарә — Нечә ки, өз намусуну јер үзүндән јох еләмисән.

Рәһим хан (гышгырыр) — Хамуш. Әдәбсиз.

Ситарә — Мән сәнин инсафынын чырағы дејиләм ки, хамуш едәсән...

Бөјүк сөз устасы монолог јаратмағын да маһир устасыдыр. Онун гәһрәманлары бә'зән әһатә олундуғу мүһит, гаршылашдығы гара гүввәләрлә үзләшдији заман аловлу бир натигә чеврилир. Бу гәһрәманларын монологу чох бөјүк вә ишләтдикләри сөзләр баһар сели кими чошгун олур. Лакин монологда сөз нә гәдәр чох олса да јадда галандыр; зеһинләрдә дәрин вә силинмәз изләр бурахыр; бундан охучу вә тамашачы әсла јорулмур. Бу бахымдан Чаббарлы Шекспир сәвијјәсинә јүксәлир. Елханын сон сәһнәдәки бу монологу буна көзәл нүмунәдир.

«Елхан — Лаилаһә илләллаһ! Бах, о да дејир лаилаһә илләллаһ! Бу минләрчә инсанлары ханимансыз бурахан ачыглы одлар да дејир лаилаһә илләллаһ. Бу гара торпаглары бојајан күнаһсыз ганлар да дејир лаилаһә илләллаһ. Адәмдән—Һатәмә кими бүтүн һәјат вә сәадәт бајгушларынын јаратдығы бу дар ағачлары да дејир лаилаһә илләллаһ. Бүтүн һәбсханалар, бу гылынчлар, бу мызраглар, бу гара ипләр. зәнчирләр дә дејир лаилаһә илләллаһ. Бу, гарышгалар кими ајаг алтына төкүлән инсан чәсәдләри, бу әлләр, бу ајаглар, бу кәлләләр, бу сүмүкләр, бунлар, бунлар да дејир лаиллаһә илләллаһ. Јалныз мән демирәм. Јалныз мән, бир күнәшин телләри, бир вичданын чарпмасы, бир мә'нанын көрсәнишләри олан бәшәријјәтин бу гардашлыг вә азадлыг бајрағы алтында тәк галыб сон нәфәсимдә лаилаһә демәјиб сизә вә бүтүн инсан гәссабларына гаршы учадан дејирәм: Јохдур аллаһ, јохдур аллаһ! Јалныз мән сон нәфәсимдә дә инсан ганы ичән һөкумәтләрә, инсан сүмүкләри кәмирән ордулара гаршы тәк дуруб дејирәм: Јохдур аллаһ, јохдур аллаһ! Јалныз мән сон нәфәсимдә инсан һәјатыны зәһәрләјән, инсан диләјини зорлајан јапма ганунлара, тәригәтләрә, динләрә, мүхтәлиф бичимли уйдурма аллаһлара, јүз ијирми дөрд мин аллаһ тачиринин, јүз ијирми дөрд мин вичдан бајгушунун јаратдығы јапма, јарамаз әски гуллар дүнјасына гаршы үз-үзә дуруб учадан дејирәм: Јохдур аллаһ, јохдур аллаһ! Мәнәм аллаһ! Мәнәм јер үзүндәки һәјат, сәадәтин јарадычысы! Мәнәм көјләрин дәринлијиндә, варлығын көзәллијиндә күлүмсәјән мөвчудаты тәчәссүм етдирән, мәнәм аллаһ! Аллаһ мәним өзүмдәдир».

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, надир исте'дад саһиби Чәфәр Чаббарлынын гүдрәтли гәләминдән сүзүлән вә бәшәри дујғулар ашылајан мисилсиз, ојнаг мусигили вә рәнкарәнк сөз вә ифадәләри һәм бөјүк сәнәткары, һәм дә онун гәһрәманларыны сәнәт дүнјасында әбәдиләшдирмишдир.

Суал олуна биләр: Нә үчүн Чаббарлынын әсәрләри вә әсәрләриндәки гәһрәманлар бу гәдәр тәбии инандырычы вә јадда галандыр?

Бу ондан ирәли кәлир ки, Чаббарлы өз әсәрләрини анчаг гәлбинин диггәти, шүурунун чидди нәзарәти вә јени ингилаби дөврүн, еләчә дә һәјатын мәсләһәти илә јазырды. Онун ән бөјүк мүәллими ичтимаи һәјат иди. О һәр һансы бир әсәр үзәриндә ишләјәркән һәјатла мәсләһәтләшир, онунла һесаблашырды. Чаббарлы өзүнүн гејд етдији кими, сифаришлә јазыб јаратмырды. Мәһз буна көрә дә Чаббарлы сәнәтиндә һәјати һадисәләр реал, чанлы вә енсиклопедик тәрздә өз бәдии әксини тапырды.

Чәфәр Чаббарлынын лирик, сатирик ше'рләри, јығчам һекајәләри вә мә'налы мисилсиз драмлары һәм әдәби хәзинәмиз, һәм дә совет дөврү милли әдәби дилимизин инкишаф хәттини мүәјјәнләшдирән јазылы абидәләр кими бөјүк елми әһәмијјәтә дә маликдир.

ӘДӘБИЈЈАТДАН ФАКҮЛТАТИВ КУРСУН АПАРЫЛМАСЫНА ДАИР

Шәмистан **МИКАЈЫЛОВ,**
педагожи елмләр намизәди.

Факүлтатив курсларын тәшкилиндән мәгсәд бу вә ја дикәр елм саһәсиндә шакирдләрин билијини дәринләшдирмәк, она олан марағыны артырмагдыр. Факүлтатив курс һәр һансы бир елм саһәсиндә әлдә едилән бөјүк мүвәффәгијјәтләри шакирдләрә даһа әтрафлы чатдырмаг формаларындан биридир. Јени заманда шакирдләри мүәјјән бир истигамәтдә инкишаф етмәјә, башга сөзлә десәк, бир саһәдә ихтисаслашмаға көмәк едир вә орта мәктәблә али мәктәб арасында көрпү ролуну ојнајыр.

Әдәбијјат фәнинин һәчми, әһатә етдији мәсәләләр чох кениш олдуғундан бунларын һамысыны орта мәктәб програмында јерләшдирмәк, тәдрис просесиндә шакирдләрә өјрәтмәк, имкан харичиндәдир. Мәктәблиләр зәнкин Азәрбајчан совет әдәбијјаты нүмунәләрини өјрәнмәклә јанашы, классик ирсимиз, шифаһи халг әдәбијјаты, әдәбијјатымызын инкишаф јолу һаггында да лазыми тәсәввүрә малик олмалыдырлар. Бундан башга шакирдләр гардаш халглар әдәбијјатынын нүмунәләри илә, дүнја әдәбијјатында шөһрәт газанмыш, заманындан, маканындан асылы олмајараг охучулар тәрәфиндән һәмишә јад едилән, бөјүк марагла охунан бәдии тәфәккүр саһибләринин (Фирдовси, Нәваи, Шекспир, Һејне, Һүго, Сә'ди, Һафиз, Руставели вә башгалары) әсәрләри илә таныш олмалыдырлар.

Әлбәттә, бу үмуми танышлыг аздыр. Әсас мәсәлә ондан лазыми нәтичә чыхармаг вә фајдаланмагдыр. Бәдии әдәбијјат мәктәблиләр үчүн билик вә тәрбијә мәнбәјидир. Мәһз бу мүһүм чәһәтә көрә шакирдләри ондан кифајәт гәдәр фајдаланмаға алышдырмаг лазымдыр. Бу мүнасибәтлә Н. К. Крупскаја јазыр ки, биз һәмишә шакирдин әлиндән тутуб кәздирә билмәрик. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирд өзү бәдии әсәрдән баш чыхара билсин. Мәһз бу чәһәтдән дә әдәбијјатдан факүлтатив курсун бөјүк әһәмијјәти вар. Факүлтатив курсун мәшғәләләри програма дахил олмајан вә тәдрис просесиндә дејилмәјән, јахуд вахт чатышмамазлығы үзүндән өтәри дејилән мүһүм чәһәтләри, әдәби фактлары, әдибин јарадычылыг хүсусијјәтләрини, әдәбијјатшүнаслығын мүһүм мәсәләләрини шакирдләрә чатдырмаға, дәринләшдирмәјә чох бөјүк имкан верир. Факүлтатив курсун мәшғәләләриндә шакирдләр тәдрис просесиндә өјрәнә билмәдикләри сөз сәнәткарларыны, јахуд мәһдуд даирәдә өјрәндикләри шаир вә јазычыларын програма дахил едилмәјән әсәрләрини өјрәнмәклә һәмин сәнәткарын јарадычылығы һаггында даһа кениш тәсәввүр әлдә едирләр. Бу мәшғәләләрин көмәји илә шакирдләр әсәрә мүстәгил јанашмаг, она мүнасибәт билдирмәк (мә'рузә, реферат һазырламаг јолу илә) вәрдишләри дә газанырлар.

Әдәбијјатдан факүлтатив курсларда шакирдләр мүхтәлиф мәсәләләр үзәриндә даһа дәриндән ишләдикләри үчүн әдәбијјатын тәрбијәви тә'сирини хүсусилә јахшы дәрк едирләр ки, бу да олдугча мүһүм мәсәләдир.

Бир нечә илдир ки, мәктәбләрдә башга фәнләрлә јанашы әдәбијјатдан да факүлтатив курс апарылыр. Бу саһәдә мүхтәлиф иш тәчрүбәсинә раст кәлмәк мүмкүндүр. Республикамызда бу саһәдә јахшы мүвәффәгијјәт газанан мәктәбләрлә јанашы, факүлтатив курсун мәшғәләләринә башдансовду јанашан мүәллим, јахуд мәктәб рәһбәрләри дә вар. Бу һагда ајдын тәсәввүрә малик олмаг вә лазыми нәтичә чыхармаг үчүн республиканын бир нечә мәктәбиндә тәшкил олунан факүлтатив курсларын ишинә нәзәр салаг.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, факүлтатив курс мәшғәләләринин иши дүзкүн гурулдугда шакирдләрин билик сәвијјәсинин кенишләнмәсинә, мүһакимә бачарығынын инкишафына әсаслы сурәтдә мүсбәт тә'сир көстәрир. Бу чәһәтдән Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәбин иш тәчрүбәси мараглыдыр. Бу мәктәбдә факүлтатив курс мәшғәләләриндә әдәбијјатдан даһа проблематик мәсәләләр үзрә иш апарылыр. Бу да шакирдләрин әдәбијјатдан билик сәвијјәсинин артмасына сәбәб олур. Мәшғәләләрдә иштирак едән шакирд мүхтәлиф мәсәләләрә мүстәгил мүнасибәт билдирирләр. 1969-чу илин мај ајында 31 нөмрәли мәктәбдә факүлтатив курсларын јекунуна һәср олун-

муш конфранс кечирилди. Әдәбијјат үзрә факултатив курс динләјиҹиләриндән VIII синиф шакирди Н. «Лејли вә Мәҹнун»ун јаранма тарихиндән», Р. исә «Низами илә Фүзули јарадыҹылығындан бә'зи мүгајисәләр» мөвзусунда мә'рузә етдиләр. Мә'рузәләрин мәзмунундан ајдын олурду ки, шакирдләр өзләри әдәби һадисә һаггында мүстәгил фикир сөјләјә билирләр.

Мәктәб рәһбәрлијинин факултатив курслара гајғысы нәтиҹәсидир ки, курсу елми-методик ҹәһәтдән баҹарыглы мүәллимләр апарыр. Бу мәктәбдә әдәбијјатдан тәшкил олунмуш курсу Ә. Ағајев апарыр. Һәмин мәктәбдә бу ил факултатив курсун мәшғәләләри «нитг инкишафы» проблеминә һәср олунур. Курсун програмы ашағыдакы вәзифәнин һәјата кечирилмәси истигамәтдә тәртиб едилмишдир (програмы курсун рәһбәри Ә. Ағајев тәртиб етмишдир): а) тәдрис програмына ујғун олараг шакирдләрин V—VIII синифләрдә нитг инкишафы үзрә биликләрини дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк; б) јазылы вә шифаһи нитглә әлагәли вәрдишләр газанмаларына наил олмаг; в) мүстәгил әдәби јарадыҹылыға мараг ојатмаг вә әдәби јарадыҹылыг мејлләрини инкишаф етдирмәк вә с.

Динләјиҹиләри VIII синиф шакирдләриндән олан һәмин курс мәшғәләләриндә апарылан нәзәри вә әмәли ишләр 70 саата планлашдырылмышдыр.

Әлбәттә, һаггында данышдығымыз бу програм (мәгаләнин һәҹминин мәһдудлуғу үчүн програмы верә билмирик) мүәјјән гүсурлара малик олса да, илк тәҹрүбә кими мараглыдыр.

Лакин тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, әдәбијјатдан факултатив курс тәшкил олунмуш мәктәбләрин һамысында вәзијјәт белә дејил. Шамахы, Бәрдә, Гасым Исмајылов, Ҹәбрајыл рајон мәктәбләриндәки әдәбијјатдан факултатив курсун програмы илә танышлыг көстәрир ки, курсу апарын мүәллимләрин бә'зиләри маариф системинә јени дахил олмуш бу мүһүм мәсәләнин мәгсәд вә вәзифәсини ја лазыми сәвијјәдә баша дүшмүр, ја да билә-билә лагејд мүнасибәт көстәрирләр. Курс динләјиҹиләринин билик сәвијјәсини нәзәрә алмыр, дүшүнүлмәмиш програм тәртиб едирләр. Мәсәлән, олдуғумуз мәктәбләрин бириндә (Бәрдә рајону) факултатив курс VIII синиф шакирдләриндән тәшкил олунмушдур. Курсун програмындан ајдын олур ки, мәшғәләләрин бири Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» әсәринин, бири С. Вурғунун «Вагиф» драмынын охунмасына

һәср олунмушдур (курсун програмында вә журналда белә көстәрилир: «Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» әсәринин охусу», «С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин охунмасы»).

Фикримизҹә, бу мөвзуларын VIII синифләр үзрә тәшкил олунмуш факултатив курс мәшғәләләриндә изаһы шакирдләрә тәләб олунан сәвијјәдә фајда верә билмәз. Бурада мүәллимин ики сәһвини гејд етмәк лазым кәлир:

Биринҹиси, мүәллим мәшғәләдә сөһбәт објектини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәмишдир. Белә ки, јухарыда ады чәкилән мөвзулар VIII синфин әдәбијјат курсундан (мә'лумдур ки, бу синифдә әдәбијјатымызын гәдим дөврдән башламыш XIX әсрә гәдәр олан дөвр өјрәдилир) кәнардыр. Мүәллим нәзәрдә тутдуғу әдәби шәхсијјәтләр вә билаваситә мәшғәләдә охунмасы көстәрилән әсәрләр сонракы синифләрин (X синиф) програм материалыдыр. Истәр Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» әсәринин, истәрсә дә С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин өјрәдилмәсинә ајрыҹа вахт верилир. Гаршыја белә бир суал чыхыр: Әкәр кәләҹәкдә һәмин әсәрләр өјрәдиләҹәксә, шакирдләр бу әсәрләр үзәриндә ишләјәҹәкләрсә, VIII синиф шакирдләриндән тәшкил олунмуш факултатив курсда сөһбәт ачмаг мәнтиги ҹәһәтдән нәдәрәҹәдә доғрудур вә бу оху шакирдләрә нә верә биләр? Факултатив курсун програмына белә мөвзулар дахил етмәк вә она мәшғәлә һәср етмәк, демәк олар ки, вахт итирмәкдән башга бир шеј дејил. Бу факултатив курсун мәгсәд вә вәзифәсиндән тамамилә кәнардыр.

Икинҹиси, сечилмиш әсәрләр үзәриндә мүәллимин мүәјјәнләшдирдији иш нөвү — оху дүзкүн дејил (таныш олдуғумуз програмларын чохунда бу нөгсан өзүнү көстәрир), бу да шакирдләрә јени һеч нә верә билмәз. Әлбәттә, елә һал ола биләр ки, факултатив курс мәшғәләләриндә охудан истифадә етмәк лазым кәләр. Мәсәлән, әкәр мәгсәд шакирдләрдә ифадәли оху вәрдишини инкишаф етдирмәк, охунун мәнтиги, техники вә емосионал ҹәһәтләрини шакирдләрә изаһ етмәкдирсә, онда мүхтәлиф әсәрләрдән кәтирилмиш нүмунәләрин охусундан истифадә етмәк олар. Лакин мүәллимин програма дахил етдији оху (мәсәлән, «Кәмалүддөвлә мәктублары» оху кими) нә шакирддә оху вәрдишини инкишаф етдирәр, нә дә һәмин әсәрин дәриндән өјрәнилмәсинә хидмәт едәр.

Әдәбијјатдан факултатив курсларын апарылмасы саһәсиндә нәзәрә чарпан бу нөгсанларын әсас сәбәбләриндән бири, бәлкә дә башлыҹасы ваһид бир програмын, јахуд да програм

тәртиб етмәкдә мүәллимә көмәк көстәрәчәк методик васитин олмамасыдыр. Бу олдугча чидди мәсәләдир. Чүнки шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн инкишафына, бу вә ја дикәр елм саһәсиндә дәрин билик әлдә етмәләринә факүлтатив курсларын тә'сири һәмин курсун ишинә истигамәт верән програмдан чох асылыдыр. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, бу мәсәлә 1970-чи илдә ССРИ Педагожи Елмләр Академијасы рәјасәт һеј'әтинин ичласларынын бириндә мүзакирә едилмишдир.

Азәрбајчан әдәбијјатындан факүлтатив курс програмынын тәртиби проблеми һәләлик һәлл олунмамышдыр. Лакин факүлтатив курсларын тәшкилинә аид материалларда мәшғәләләрин истигамәти һаггында мүәјјән көстәриш вар. Мүәллим һәмин көстәришә әсасән өзү сечдији проблем үзрә програм тәртиб едә биләр.

ССРИ Маариф Назирлији тәрәфиндән һазырланан програмда факүлтатив мәшғәләләрин ики истигамәтдә апарылмасы көстәрилмишдир:

а) елмин әсасына аид систематик курсун тәдрис програмында көстәрилән бөлмә вә фәсилләри илә паралел апарылан мәшғәләләр;

б) елмин әсасына аид бу вә ја башга бөлмәни инкишаф етдириб тамамлајан хүсуси курс мәшғәләләри.

Әкәр факүлтатив курсун програмы тәдрис програмына паралел истигамәтиндә тәртиб олунурса, белә һалда курсун мәшғәләләри програм материалларынын дәринләшдирилмәсинә хидмәт едир. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу истигамәтдә апарылан мәшғәләләрдә дәрсдә дејиләнләр тәкрар олунмамалы, она әлавәләр едилмәли, дәрс просесиндә верилмиш биликләр дәринләшдирилмәли вә тамамланмалыдыр. Мәсәлән, орта мәктәбин ајры-ајры синифләриндә Низами Кәнчәвинин мүхтәлиф әсәрләриндән парчалар (V синифдә «Султан Сәнчәр вә гары», VI синифдә «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», VII синифдә «Хејир вә Шәр», VIII синифдә «Хасров вә Ширин» вә «Искәндәрнамә» әсәрләриндән бир нечә парча) тәдрис олунур. Доғрудур VIII синифдә Низаминин тәдрисинә кениш јер верилир (бу синифдә шаирин «Хосров вә Ширин» әсәриндән «Мәһинбанунун Ширинә өјүд вермәси», «Баһар чағы Хосров вә Ширинин кәзмәјә чыхмасы», «Фәрһад вә Ширин мачәрасы», «Ширинин Фәрһадын гајырдығы арх вә һовузун тамашасына кетмәси», «Ширинин Хосрова өјүд вермәси», «Искәндәрнамә»дән исә «Искәндәрин Бәрдәјә кәлмәси вә Нүшабә илә көрүшү», «Искәндәрин Шимала чатмасы...» парчалары өјрәдилир), лакин бунлар јенә дә бөјүк сөз устасы Низаминин сәнәткарлығы вә онун јарадычылығы һаггында там тәсәввүр јаратмаг үчүн кифајәт дејил. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләр Низами кими сөз усталарынын сәнәткарлығыны даһа дәриндән өјрәнмәјә сә'ј көстәрирләр. Низамини јахшы билмәк үчүн онун јашадығы дөвр, ичтимаи гурулуш, онунла бир дөврдә јашајан шаирләр һаггында кениш тәсәввүрә малик олмаг лазымдыр. Мә'лумдур ки, бу мәсәләләр ичмал шәклиндә шакирдләрә чатдырылыр. Лакин бир-ики саат әрзиндә јухарыда садаладығымыз мәсәләләри шакирдләрә өјрәтмәк олмаз. Бүтүн бунлары изаһ етмәк вә Низами јарадычылығыны даһа дәриндән өјрәтмәк үчүн факүлтатив курс мәшғәләләриндән јардымчы васитә кими истифадә етмәк олар. Бу мәшғәләләрин көмәји илә шакирдләри һәтта, Низами һаггында јазылмыш елми-тәдгигат әсәрләри илә дә таныш етмәк олар. Белә олдугда Низамини дүшүндүрән бәшәри идејалар шакирдләрә даһа ајдын чатар.

Һәмин синифдә Фүзули, Вагиф вә башга сәнәткарлары тәдрис едәркән дә иши бу чүр планлашдырмаг лазымдыр. Ејни заманда сонракы синифләрдә (IX—X) дә бу принсипи давам етдирмәк олар. Белә ки, бу вә ја дикәр синиф үзрә тәшкил олунмуш факүлтатив курса верилән 70 саатда о дөврүн (әдәби материалын әһатә етдији дөврүн) тарихи характеристикасы, мәдәнијјәти, игтисадијјаты, програмда тәдрисинә јер верилән шаир вә јазычынын мүасирләри, даһа чох әлагә сахладығы шәхсијјәтләр һаггында кениш, әтрафлы мә'лумат верилир. Нәтичәдә шакирдләрин билик сәвијјәси програмда нәзәрдә тутулдуғундан хејли јүксәк олур.

Мүәјјән бир проблемин изаһына һәср олунмуш курсун мәшғәләләри исә башга истигамәтдә апарылыр. Тәдрис програмында ады чәкилән, һаггында гисмән аз, сәтһи мә'лумат верилән бир проблем көтүрүлүр, даһа дәриндән, даһа кениш шәкилдә өјрәдилир. Факүлтатив курсу бу истигамәтдә апардыгда, һәр шејдән әввәл, проблемин дүзкүн сечилмәси бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Илк нөвбәдә сечилән проблемин үмуми әһәмијјәти, шакирдләрин әдәби биликләринин инкишафындакы ролу, онларын һансы проблемә чох мараг көстәрмәләри нәзәрә алынмалыдыр. Мәсәлән, факүлтатив курсда сөһбәт објекти олараг әдәбијјатдан ашағыдакы кими проблемләр мүәјјәнләшдирмәк олар:

Әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринин изаһы. Бу, шакирдләрин әдәби биликләринин әсасы кими орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин чох мүһүм мәсәләләриндән биридир. Әввәлан, шакирдләрин бәдии әсәр үзәриндә нә дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә ишләмәләри, ондан лазыми тәрбијәви нәтичә чыхармалары, әсәр һаггында мүстәгил фикир сөјләмәк бачарыглары әдәбијјатын нәзәри мәсәләләрини билмәләриндән чох асылыдыр. Икинчиси, шакирдләрин бир гисми елә орта мәктәб партасы архасында икән кичик һекајә вә ше'р јазмаға мараг көстәрир. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләр бу чәһәтдән дә олдугча фајдалыдыр. Факүлтатив курс мәшғәләләриндә бу проблем үзәриндә нәзәри сөһбәт вә әмәли иш заманы шакирдләр әдәбијјатын спесифик хүсусијјәтләри, форма вә мәзмун вәһдәти, әдәбијјатын синфи характери, партијалылығы һаггында дәрин билик әлдә едә биләрләр. Ејни заманда шакирдләр мөвзу сечмәк, сүжет гурмаг, Азәрбајчан ше'ринин спесифик чәһәтләри, вәзн вә шәкилләри һаггында нәзәри билик газанмалары илә јанашы, әмәли иш апармалары бахымындан да факүлтатив курс бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Дәрс просесиндә һәртәрәфли изаһы мүмкүн олмајан мәсәләләр (мәсәлән, бәдии јарадычылыг методлары, әдәби чәрәјан, әдәби мәктәб анлајышларынын изаһы) факүлтатив курс мәшғәләләриндә елми шәкилдә даһа кениш изаһ едилә биләр.

Ифадәли охуну факүлтатив курсда изаһ етмәк үчүн хүсуси бир проблем кими көтүрмәк олар. Мәтбуатда бу һагда вахташыры мәсәлә галдырылмасына бахмајараг, бу мүһүм саһә мәктәбләримиздә јенә дә нөгсанлы саһә кими галыр. Шакирдләр нәзм әсәрләринин, хүсусилә классик ше'римизин охусунда чох чидди сәһвә јол верир, һансы ше'р парчасыны һансы тонда, һансы сүр'әтлә охумаг лазым олдуғуну билмирләр. Бунун сәбәби одур ки, дәрс заманы јахшы, дүзкүн, ифадәли охунун мүһүм амилләри нәзәри чәһәтдән изаһ олунмур (дәрсдә бунун үчүн имкан да јохдур). Дүзкүн охуја верилән тәләбләр, ифадәли охунун шәртләшдији әсас чәһәтләр (техники чәһәт, мәнтиги чәһәт, амосионал чәһәт), охунун мүхтәлиф нөвләри вә һәр биринин спесифик хүсусијјәти факүлтатив курс мәшғәләләриндә кениш шәкилдә изаһ едилә биләр. Бу мәшғәләләрдә јахшы ше'р охумаг габилијјәти олан адамларын, бәдии сөз усталарынын бир нечә дәфә иштиракына наил олмаг, јахуд техники васитәләрдән — магнитофон лент јазыларындан истифадә етмәк шакирдләрин ифадәли оху вәрдәшинин инкишафына олдугча мүсбәт тә'сир көстәрәр.

Гардаш халглар әдәбијјаты илә даһа јахындан танышлыг һәр бир јенијетмә үчүн вачибдир. Ахы, ССРИ халгларынын әдәбијјаты формача милли, мәзмунча сосиалист әдәбијјатдыр. Һәтта, бә'зи халгларын әдәбијјатынын тарихи инкишафында мүәјјән охшар чәһәтләр олмушдур. Бир халгын јетишдирдији әдәби шәхсијјәт јашадығы дөврдән, мәкандан асылы олмајараг, башга халгларын әдәбијјатына да гүввәтли тә'сир көстәрир. Әлбәттә, бу мүнасибәтлә тәдрис програмында гардаш халгларын әдәбијјатындан нүмунәләрин верилмәси нәзәрдә тутулур. Лакин програмда көстәрилән саатын мигдары халглар арасындакы әдәби әлагәләри вә әдәби тә'сири изаһ етмәк вә мүхтәлиф халгларын әдәбијјаты һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмаг үчүн олдугча аздыр. Факүлтатив курс бу чәһәтдән ән јахшы имкандыр. Бу проблем үзрә ишләјән курсун мәшғәләләриндә шакирдләр гардаш халгларын ән бөјүк әдәби шәхсијјәтләри: — Пушкин, Руставели, Фирдовси, Толстој, Магтымгулу, Ајтматов, Абај вә башгалары һаггында сөһбәт ачыб, онларын јарадычылыг хүсусијјәтләри илә јахындан таныш ола биләрләр.

Бунун башга бир варианты оларaг «Дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк нүмајәндәләри» мөвзусуну көтүрүб, курсун динләјичиләрини дүнја шөһрәти газанмыш бәдии тәфәккүр саһибләринин јарадычылығы илә таныш етмәк мүмкүндүр вә бу шакирдләрин әдәбијјатдан билик сәвијјәсинин јүксәлмәсинә көмәк едәр.

Әлбәттә, һәм Азәрбајчан әдәбијјатынын спесифик хүсусијјәтләри, һәм дә башга халгларын әдәбијјаты илә әлагәјә даир башга проблемләр дә мүәјјәнләшдирмәк олар. Лакин проблемин дүзкүн сечилмәси факүлтатив курсун сәмәрәли тәшкили демәк дејил. Курсун сәмәрәлилији үчүн **икинчи мүһүм тәләб сечилмиш проблемин мәгсәдә мувафиг шәкилдә програмлашдырылмасыдыр.** Курсун програмынын тәртиби һәмин курсу апаран мүәллимдән хүсуси диггәт тәләб едир. Демәк олар ки, бу әлдә едиләчәк мүвәффәгијјәтин башланғычыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, адыны чәкдијимиз бүтүн проблемләр һаггында сабит програм вермәк чәтиндир вә буну бир мәгаләдә әһатә етмәк имкан харичиндәдир. Лакин һәмин проблемләрдән биринин програмыны нүмунә үчүн вермәји мәгсәдәујғун һесаб едирик. Мәсәлән, әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринин изаһыны ашағыдакы кими (бу проблеми XIII—X синифләрдә тәшкил олунмуш факүлтатив курс үчүн көтүрмәк олар,

јахшы олар ки, IX јахуд X синифләрдә изаһ олунсун) програмлашдырмаг олар:

1. Әдәбијјатын сөз сәнәти олмасы, башга инчәсәнәт нөвләри арасында әдәбијјатын ролу. Әдәбијјат идрак васитәси кими . . . . 2 саат

2. Әдәбијјатын голлары: шифаһи халг јарадычылығы вә јазылы әдәбијјат. Шифаһи халг әдәбијјатынын әсас нөвләри вә һәр биринин хүсусијјәти . 6 саат

3. Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин хүсусијјәтләринә аид семинар (нүмунәләр үзәриндә иш) 2 саат

4. Нәср вә нәзм. Дил ганунлары нәзм системинин әсасыдыр. Азәрбајчан дилинин поетик имканлары. Азәрбајчан ше'риндә ишләнән вәзнләр . . . . 4 саат

5. Һеча вәзнин хүсусијјәтләри (мисраларда һечаларын бәрабәр олмасы, һеча вәзниндә бөлкү принсипи вә с.), һеча вәзнинин мүхтәлиф нөвләри, онларын һәр биринин бөлкү шәкилләри . . . . 4 саат

6. Әруз вәзнинин хүсусијјәтләри (мисраларда һечаларын кејфијјәт бәрабәрлији, бөлкү принсипи), Әруз вәзнинин бәһрләри, бәһрләри әмәлә кәтирән тәф'иләләр. Сәбәб, вәдәт, фасилә тәф'иләләри јарадан мүһүм амил кими. Азәрбајчан ше'риндә әрузун ишләнән бәһрләри, һәр бәһрин мүхтәлиф формалары 6 саат

7. Сәрбәст ше'р. Сәрбәст ше'рдә өлчү вә гафијә мүнасибәт. Сәрбәст ше'рдә аһәнк јарадан ваһидләрин мүәјјәнләшдирилмәси . . . . 2 саат

8. Азәрбајчан әдәбијјатында мүхтәлиф ше'р шәкилләри вә һәр биринин форма хүсусијјәтләри . . 4 саат

9. Азәрбајчан ше'ринин вәзн вә шәкилләри үзрә семинар . . . . 4 саат

10. Әдәби жанр вә нөвләр. Епик жанр вә онун нөвләри . . . . 2 саат

11. Лирик жанр. Лириканын хүсусијјәтләри. Лирик жанрын нөвләри. Епик—лирик әсәрләр . . . 2 саат

12. Драматик жанр вә онун нөвләри . . . 2 саат

13. Әдәби әсәрдә һадисә вә гәһрәман. Лирик гәһрәман . . . . 2 саат

14. Форма вә мәзмун вәһдәти бәдиилик шәртләриндән бири кими. Әдәбијјатда мәзмунун апарычы рола малик олмасы . . . . 2 саат

15. Бәдии әсәрин гурулушу. Сүжет хәтти вә онун әсас мәрһәләләри . . . . 2 саат

16. Әдәби әсәрин жанр вә нөвләри, композисија вә сүжетинә аид семинар . . . . . . 2 саат

17. Әдәби әсәрин тәркиб һиссәләри: тәһкијә, тәсвир, диалог, бәдии портрет, характеристика . . . 2 саат

18. Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри. Сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насы. Әдәбијјатда мәчаз нөвләри (тәсвир васитәләри), һәр биринин дүзәлмә јоллары, тәсвир вә ифадә васитәләриндә дилин грамматик гурулушунун мөвгеји . . . . 4 саат

19. Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринә аид семинар . . . . 2 саат

20. Бәдии јарадычылыг методлары: романтизм вә реализм. Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм вә реализмин тарихи көкләри, һәр биринин ајры-ајры голлары . . . . 4 саат

21. Әдәби мәктәб вә әдәби чәрәјан анлајышы . 2 саат

22. Сосиалист реализми совет әдәбијјатынын јарадычылыг методур, сосиалист реализминин әсас әламәтләри, ингилаби романтика сосиалист реализминин тәркиб һиссәси кими . . . . . . 4 саат

23. Тәкрар вә јекун . . . . 2 саат

Гејд етмәк лазымдыр ки, сечилмиш проблем үзрә програмын тәртиби дә һәлә курсун сәмәрәлилијини тамамилә тә'мин етмир. Бу да ишин башланмасына һазырлыгдыр. Әсас мәсәлә мәшғәләләрин кечирилмәсидир. Курс динләјичиләрин марағына нә дәрәчәдә сәбәб олмасы мәшғәләләрин мәзмунундан асылыдыр. Нәзәрдә тутулан проблем мәшғәләләрдә јүксәк елми сәвијјәдә изаһ олунмазса, динләјичини мүәјјән ахтарышлар јолуна салмазса, мәшғәлә һаггында данышылан мәсәләјә гаршы һеч бир мараг доғурмаз.

Мәһз буна көрә дә мүәллим һәр бир мәшғәләјә чох чидди шәкилдә һазырлашмалыдыр. Һәр шејдән әввәл демәк лазымдыр ки, мәшғәләләрдә динләјичиләрә вериләчәк материал дәрсликдәнкәнардыр. Бу вә ја дикәр мәшғәләдә изаһ олуначаг мәсәлә һаггында долғун тәсәввүр јаратмаг үчүн мүәллим мүхтәлиф мәнбәләри нәзәрдән кечирмәли, лазыми гејдләр көтүрәрәк, ики саатда (курсун мәшғәләләри гоша саатда апарылыр) дејиләчәк мәсәләләри системә салмалы, нәзәри фикирләрини динләјичиләрә ајдын чатмасыны тә'мин етмәк мәгсәди илә

5 Сифариш 201

бәдии әсәрләрдән мараглы, характерик нүмунәләр (јахуд парчалар) һазырламалыдыр.

Мәшғәләләрин нечә апарылмасы һаггында да һәләлик формалашмыш ваһид бир нөгтеји-нәзәр јохдур. Рус методик әдәбијјатындан вә мүәллимләрлә апарылан мүсаһибәләрдән ајдын олур ки, факүлтатив мәшғәләләрин апарылмасы һаггында ики фикир вар. Бир груп методист (јахуд мүәллим) мәшғәләләрин апарылмасында анчаг мүһазирә үсулундан истифадә олунмасыны дејирләр. Бунларын фикринчә, факүлтатив курс мәшғәләләриндә сөз анчаг мүәллиминдир. Бир груп методист вә мүәллим исә мүсаһибә үсулуну даһа фајдалы һесаб едирләр. (Бах: «Литература в школе», 1968, № 6).

Факүлтатив мәшғәләләрин апарылмасы саһәсиндә әлдә едилән тәчрүбә көстәрир ки, бунлары бир-бириндән тәчрид етмәк дүзкүн дејил, јери кәлдикчә һәр икисиндән истифадә етмәк лазымдыр. Әдәбијјатшүнаслыг елминин спесификасыны нәзәрә алараг дејә биләрик ки, әдәбијјатдан факүлтатив курс мәшғәләләриндә гаршыдакы мәгсәд вә вәзифәдән асылы олараг һәм мүһазирә, һәм дә мүсаһибә үсулундан вә практик иш нөвләриндән истифадә етмәк даһа фајдалыдыр. Буну нәзәрә алараг, сечилмиш проблем үзрә даһа практик әһәмијјәтә малик олан мәсәләләрлә әлагәдар семинар мәшғәләләри тәшкил етмәк лазымдыр. Нәзәрдә тутулан мәсәләни мүәллим мүһазирә үсулу илә динләјичиләрә чатдырыр, лазым олдугда мүсаһибә васитәсилә мөһкәмләндирир. Белә һалда һәм мүәллим, һәм дә динләјичи бөјүк фәаллыг көстәрир. Семинар мәшғәләләриндә исә шакирдләр даһа фәал иштирак едирләр.

Семинар мәшғәләләриндә дә шакирдләри мүхтәлиф истигамәтдә ишләтмәк олар: а) сечилмиш проблемин характериндән асылы олараг, мәктәблиләри мүстәгил ишләмәјә алышдырмаг мәгсәди илә мә'рузә вә јахуд реферат һазырлатмаг (мәсәлән, гардаш халглар әдәбијјаты илә әлагәдар. Әлбәттә, белә һалда јенә мүәллим мәнбә көстәрир, лазыми истигамәт верир), б) динләјичиләрин өјрәндикләри нәзәри биликләри һәјата кечирмәк, бәдии әсәрә тәтбиг етмәк бачарығы јаратмаг (бу вә ја дикәр ше'ри ифадәли гираәтин мүһүм чәһәтләринә ујғун олараг охумаг, ше'рин вәзн вә гафијәсини мүәјјән етмәк, мисралары бөлкүләрә ајырмаг, мүәјјән һадисә илә әлагәдар сүжет гурмаг вә с.) кими әмәли иш апармаг шакирдләрин әдәби биликләринин дәринләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрәр.

МААРИФЧИ ШАИР

Заһид ӘКБӘРОВ,
филоложи елмләр намизәди.

Исте'дадлы маарифчи шаир Мәһәммәд Һади Әбдүссәлимзадә Ширвани (1879—1920) илә кәнч нәсл илк дәфә әсасән орта мәктәбин IX синфиндә таныш олур. Мә'лум олдуғу кими, һәмин синфин «Әдәбијјат»* китабында XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты башлығы алтында верилән ичмалда М. Һадинин дә јарадычылығы нәзәрдән кечирилир. IX синифдә әдәбијјатдан дәрс дејән мүәллимләр шакирдләрә шаирин «Дад истибдаддан», «Тәранеји-зәфәр», «Баригеји зәфәр парлајыр», «Истигбалымыз парлагдыр» кими ше'рләри, «Бир сәркүзәшти-хунин», «Әлваһи интибаһ», «Гүрбәт елләрдә јади-вәтән» кими поемалары һаггында өтәри дә олса мә'лумат верирләр. Һәмин ше'р вә поемалар кәнчләрдә халга, вәтәнә мәһәббәт, елмә, маарифә рәғбәт, зүлмә вә һагсызлыға нифрәт һиссләрини күчләндирир. Бу мәгаләдә, әдәбијјат мүәллимләринә көмәк мәгсәди илә биз Һадинин зиддијјәтли олан маарифчилик көрүшләринин тәһлилини вермәјә чалышачағыг. Шаирин мәктәбә, маарифә, елмә даир фикирләри һаггындакы гејдләримиз онун јарадычылығынын тәһлилиндә мүәллимләрә көмәк едәчәкдир, —фикриндәјик.

Мәһәммәд Һади өзүнүн әсас јарадычылығы е'тибары илә XX әсрин илк он илләриндәки Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм әдәби мәктәбинин тәрәггипәрвәр гүтбүндә дајанмышдыр.

Ичтимаи һәјата әввәлчә бир педагог кими гәдәм гојан шаир 1905-чи ил ингилабы дөврүндәки ичтимаи-мәдәни ојан-

* Ф. Гасымзадә, М. Ч. Чәфәров. Әдәбијјат (9-чу синиф үчүн), Бакы, 1969.

ма заманы мәктәб вә онун фајдалары барәсиндә ше'рләр («Ләвһи-мәкатиб» вә с.) јазыб чап етдирмишдир.

Һади јарадычылығынын 1905—1907-чи илләри әһатә едән илк дөврү үчүн башлыча мәфкурә-мөвзу хәттләриндән бири маарифпәрвәрлик олмуш, бу замандан е'тибарән о, мүтәфәккир бир шаир вә мәчмуәчи кими танынмаға башламышдыр. Шаир халгын әксәријјәтинин мәдәнијјәт вә техникадан кәнар, савадсыз олмасыны әсринин бөјүк нөгсанларындан бири һесаб едир вә бу вәзијјәтдә әсаслы бир дәјишиклик јарадылмасыны арзулајырды. Онун мәктәбә, елмә, фәлсәфәјә даир јаздығы аловлу, сәфәрбәредичи ше'р вә мәгаләләри мәһз бунунла әлагәдар иди. Шаирин фикринчә, халгын тәрәггиси үчүн зәрури олан әсас шәртләрдән бири мaариф вә мәдәнијјәтдир. Бу мәгсәдлә Һади вәтәндашларыны ишыға, маарифә, интибаһа чағырмыш, онун халга, вәтәнә олан мәһәббәти вә хидмәти әсасән маарифпәрвәрлик рәнкинә дүшмүшдүр.

Һади халгын мәһкум һәјат кечирмәсинин дә әсил сәбәбини маарифсизликдә көрүрдү. О, бу дөврдә сијаси чәһәтдән мәһдуд көрүшлү олдуғундан, һәлә зәһмәткешләрин башлыча дүшмәни олан чар истибдадыны, истисмарчы синифләри, чәмијјәтдә һөкм сүрән ичтимаи бәрабәрсизлијин сиррини көрә билмирди. Шүбһәсиз, сијаси һәјат сәһнәсиндә мүстәбидләрин һөкм сүрдүјү бир вахтда кениш халг күтләләринин маарифләнмәсинә лазыми имкан јарадыла билмәзди. Јә'ни мүтләгијјәт үсули-идарәси әмәкчи халгын мәктәбләрлә әһатә едилмәсини тә'мин етмәзди. Бу заман Һадинин:

> Охур тәһсил илә әһрази-һүрријјәт гылар инсан!
> Һүгуги-пакини анлар, тәхти-нәфсиндә олар султан,

—демәсинә Сабирин:

> Охур тәһсил илә әһрази-һүрријјәт гылар инсан.
> Бу сөзүн доғрудур, амма һаны мәктәб, һаны үрфан?

—дејә вердији чаваб, бу бахымдан чох доғру иди. Халгын маарифләнмәси, мәс'уд јашамасы үчүн, һәр шејдән әввәл, сијаси азадлыг лазым иди.

Һадидә маарифчилик шаирин үмуми дүнјакөрүшү илә әлагәдар бир мәсәләдир. Сијасәт нөгтеји-нәзәриндән шаир маарифи она көрә гијмәтләндирир ки, куја бу, чәмијјәтдән зүлмүн говулмасына сәбәб олачагдыр. Һадинин гәнаәтинчә, истибдадын варлығы чәһаләтә бағлы олдуғундан, чәһаләт дә мәһз маарифсизликдән нәш'әт етдијиндән, маариф олса зүлмәт мәһв

олар. Демәли, Һади чәмијјәт мәсәләләринин һәллиндә ингилаби дејил, ислаһатчы-маарифчи јолу илә кедирди.

Маарифчилик идејалары һәлә кечән әсрин сон рүбүндә Һәсәнбәј Зәрдаби, Сејид Әзим Ширвани кими јазычылар тәрәфиндән инкишаф етдирилирди. Маарифчиләрин мөвчуд гурулушла апардығы мүбаризә гәти вә ардычыл дејилди. Онларын XX әсрин башланғычындакы давамчыларындан олан Һадинин јолу да тәхминән белә бир јол иди. Шаирин:

> Чәһаләтдир әсасы зүлмү чөври-ханимансузин,
> Маариф олса зүлмүн мәһв олур, әлбәттә бүнјаны

—мисраларында вә маариф мәсәләсинә аид јазмыш олдуғу башга ше'рләриндәки бу мәзмунда олан фикирләри ичтимаи инкишаф ганунлары нөгтеји-нәзәриндән там доғру сајыла билмәз.

Һәмин фикирләр Азәрбајчан әдәбијјатында һәлә орта әсрләрдә башланыб, XIX әсрдә даһа да кенишләндирилән, XX әсрдә исә о вахтадәк көрүлмәмиш бир вүс'әт вә гүввәт алан елм вә маариф тәблиғатынын Һади јарадычылығындакы тәзаһүрү иди. О, бу јолда тәк дејилди. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын бүтүн көркәмли сималары һаглы олараг елм вә маарифин мәзијјәтини халга изаһ етмәјә өз әдәби-ичтимаи фәалијјәтләриндә бөјүк јер верирдиләр. Анчаг бу мәсәләдә бүтүн јазычылар ејни идеја сәвијјәсиндә дејилдиләр. Елм вә маарифин тарихи инкишафда ролуну һәддиндән артыг шиширдәрәк, онлары бүтүн дәрдләрин дәрманы һесаб едән, һәтта бә'зән јеканә гуртулуш јолу сајан Һади, Сәһһәт, С. С. Ахундов кими маарифпәрвәр јазычылардан фәргли олараг Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Н. Нәриманов ән јахшы әсәрләриндә елм вә маариф мәсәләләрини сијаси азадлыг мәсәләләри илә үзви сурәтдә әлагәләндирирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә фелјетонларындан бириндә ачыг дејирди ки, тәкчә «мәктәб! мәктәб!»—демәклә «ничат јолу» тапылмаз; «лазымдыр микроблары (истисмарчылар, түфејли тәбәгәләр нәзәрдә тутулур — З. Ә.) милләтин бәдәниндән кәнар етмәк!».

Бүтүн бунлара бахмајараг, о заманкы феодал-патриархал гурулушлу, керидә галмыш Азәрбајчан шәраитиндә маарифчилик тәшәббүсүнүн мүтәрәгги әһәмијјәтини инкар етмәк олмаз. Үмумијјәтлә Һадинин маарифпәрвәранә ше'рләринин мүсбәт, тәблиғи әһәмијјәти олмушдур.

Һади маариф-мәдәнијјәт тәблиғ етмәк мәгсәди илә «Ләвһеји-тәсвири-маариф», «Шакирданә әрмәған», «Мәктәб шәргиси», «Гәләмә», «Гәләм нә сөјләјир?!», «Тәрәггији-сәнаје» вә с. ше'рләр јазмышдыр.

«Ләвһи-мәкатиб»дә мәктәбин тәмтәраглы тә'рифини вериб, халгы маарифә дә'вәт етмәклә она мүәјјән хидмәт кастәрмишдир. Шаирин «Фүнуни-маариф» адлы ше'ри чох мүтәрәгги мәзмунда олдуғуна көрә, һәтта фарсчаја тәрҹүмә олунуб Кәлкүттәдә һәфтәлик «Һәблул-мәтин» гәзетиндә нәшр едилмишдир. Һади бу ше'риндә маарифә јүксәк гијмәт верир; о, өз халгыны мөвчуд вәзијјәтдән—ҹаһилликдән, кериликдән чыхармаг үчүн бүтүн варлығы илә чалышан Һәсәнбәј Зәрдаби кими маарифчиләрин олдуғуну билир, лакин халга етдији хидмәтә көрә сағлығында халгын онлары гијмәтләндирмәк вә әзизләмәк әвәзинә мәнфи мүнасибәт бәсләдијини көрдүкдә бу нанкорлуға ачыјырды.

Һади јарадычылығынын илк дөврүндә нәзәрә чарпан спесифик ҹәһәтләрдән бири онун маарифчилијин әксини тәшкил едән дини мөвзуда да әсәрләр јазмасыдыр. Шаирин «Мүчаһиди—милләт Һәсәнбәјин руһуна итһаф» адлы ше'риндә Һәсәнбәј Зәрдабијә мүрачиәтән:

Еј пир, чых һүзури—чәнаби—пејәмбәрә!
Бизләрдән ет шикајәт о Һадији—Әкбәрә...

—дејә халгы чәтин вәзијјәтдән, ҹәһаләтдән чыхармаг үчүн пејғәмбәрә үмид бағламасы, јахуд «Еjди—әзһанын һилулл мүнасибәтилә сөјләнмишдир» сәрлөвһәли ше'риндә әввәлчә маарифи тәблиғ етдији һалда, сонракы мисраларда пејғәмбәри хатырламасы, «Мәвлуди—аләм» адлы ше'риндә Мәһәммәдин анадан олмасы күнүнү бајрам кими тәбрик етмәси вә с. чыхышлары бу ҹәһәтдән сәчијјәвидир.

Һадинин дүшмүш олдуғу «Фүјузат» әдәби мүһитини нәзәрә алдыгда онун бә'зән belә чыхышлара мәҹбур олдуғуну сөјләмәк олар. Шаирин ардычыл диндар олмамағыны сүбут етмәк үчүн исә о заманкы мәтбуат сәһифәләриндә «Бизә һансы елмләр лазымдыр?» сәрлөвһәси илә чыхан јазылы мүбаһисәләрдә онун дини елмләрин лазым кәлдијини ирәли сүрән мүһәррикләрдән фәргли олараг, дүнјәви елмләрин тә'лиминин зәруријјәтини илк сыраја чәкдијини көстәрмәк олар.

Бу мәсәләнин доғурдуғу мүбаһисә јени дејилди. Һәлә «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндән давам едиб кәлән «Халга һансы елмләр лазымдыр?» мәсәләси бу дөврдә хүсуси бир шәкил алыр. Биринчи рус ингилабы дөврүндә Һәсәнбәј Зәрдаби јорулмадан өз маарифчилик, публисистик вә ичтимаи фәалијјәтини давам етдирирди. О, тәбиәт елминә аид елми-күтләви әсәрләр јазыр, азәрбајҹанлы гызлардан өтрү хүсуси мәктәб ачылмасы уғрунда мүбаризә апарыр, Азәрбајҹан мүәллимләринин биринчи гурултајынын ачылмасы ишиндә тәшәббүс көстәрирди. Нәһајәт, габагчыл рус мәдәнијјәтинин тә'сири алтында, Азәрбајҹанда дөврүн тәләбләриндән кери галан моллахана вә мәдрәсәләрин ләғв олунмасы вә јени үсуллу мәктәбләрин тәшкили уғрунда башланан һәрәкатла әлагәдар олараг 1906-чы илдә мүәллимләр гурултајы чағрылыр. Азәрбајҹанда јени үсуллу мәктәбләрин ачылмасы, ејни заманда, чар мүстәмләкәси олан феодал-патриархал гурулушлу өлкәнин игтисади—ичтимаи вә мәдәни һәјатынын инкишаф етмәси үчүн фајдалы, јени тәбиәт елмләринин тә'лими тәләб едирди. Она көрә дә XIX әсрин сонларындан мүзакирәјә башланан бу мәсәләнин һәлли јенидән гаршыја гојулур. (Бах: «Бизә һансы елмләр лазымдыр?», Тифлис, 1907).

Бу әтрафда мүбаһисә едәнләри елми-әдјан тәрәфдарлары вә елми әбдан тәрәфдарлары—дејә әсасән ики група бөлмәк оларды.

Биринчиләр иддиа едирдиләр ки, инсана лазым вә вачиб олан елм дин вә шәриәтдир. Бу фикирдә оланлар әксәрән ахунд Әбутураб кими руһаниләр иди. Бунларын бир гисми (мәсәлән, Әлибәј Һүсејнзадә) нисбәтән мө'тәдил бир ҹәбһә тутурду.

Икинчи фикир тәрәфдарлары дејирдиләр ки, бизә анчаг дүнјәви елмләр лазымдыр. Бу фикир тәрәфдарларындан Һ. Зәрдаби, Ҹәлил Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Өмәр Фаиг Не'манзадә вә Һади кими јазычылары нүмунә көстәрмәк олар. Ахунд Әбутурабын мүлаһизәләри «Һәјат» гәзетиндә чыхар-чыхмаз Ҹәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә она истеһза илә ҹаваб верәрәк, тәнгид етмишдир.

Мәһәммәд Һади исә бу мәсәлә һаггында өз фикрини «Гәләм нә сөјләјир?» адлы ше'риндә ифадә етмишдир. «Инсан нә илә мүкәррәм олур?» адлы ше'риндә о, дини елмләрин вә онлары ирәли сүрән руһаниләрин әлејһинә атәшин мисралар

јазыр. Шаир «Елми-əбданə һəгиги бир нəзəр» адлы əсəриндə сəнаје вə техниканын инкишафы үчүн тəбиəт елмлəринин зəрури олдуғуну көстəрир. О, халгы чəһалəтдə көрмəмəк үчүн əсəрлəриндə мəдəнијјəт вə техниканын тəрəггисини арзу едир, бу мəгсəдлə елми-əбданы мүдафиə едəрəк, дүнјəви-тəбиəт елмлəрини тə'лим едəн мəктəблəр, дарүлфүнунлар ачылмасыны тəлəб едирди.

Јери кəлмишкəн гејд етмəк лазымдыр ки, көрүшлəриндəки тəрəггипəрвəр чəһəтлəрлə реалист-демократик əдəбијјата јахынлашан Һади «Молла Нəсрəддин» мəчмуəсинə вə Молланəсрəддинчилəрə рəғбəт бəслəјирди. О, һəтта «Молла Нəсрəддин»ə мəһəббəтлə долу бир ше'р дə һəср етмишди.

Һади јарадычылығы һаггында елми вə тəнгиди əсəрлəр јазан бир сыра əдəбијјатшүнасларымыз үмумијјəтлə шаирин һаггында мүсбəт фикирлəр јүрүтмəклə, онун јарадычылығы вə дүнјакөрүшүндəки ајры-ајры гүсурлары да гејд етмишлəр. Һагигəтəн, шаирин јарадычылығында вə дүнјакөрүшүндə гүсурлар олмушдур.

Һади үчүн мaариф һəр шеј иди. Она елə кəлирди ки, маариф васитəсилə зүлмə, истибдада, чəһалəтə сон гојмаг олар. Шаир елə күман едирди ки, «мəдəни» Гəрб өлкəлəриндə азадлыг тə'мин едилмиш, əксинə Шəрг вə о чүмлəдəн Азəрбајчан маарифдəн кəнарда, чəһалəтдə галдығындан əсарəт алтына дүшмүшдүр. Бу мүһакимəлəрдə мүəјјəн гəдəр һəгигəт олса да, əлбəттə онлары там дүзкүн һесаб етмəк олмаз. В. И. Ленинин оппортунист Суханов илə апардығы мүбаһисəсиндəн бизə мə'лумдур ки, маариф, азадлыға чыхмаг үчүн тə'сир едичи фактор олса да, тə'јин едичи дејилдир.

Һади өз маарифчилијиндə дə там ардычыл олмамышдыр. Һəлə илк јазылары көстəрирди ки, Һадинин көрүшлəри дуалы вə зиддијјəтлидир. О, бир тəрəфдəн маарифдəн, тəрəггидəн данышдығы һалда, о бири тəрəфдəн өз көрүшлəрини исламын дининин һөкмлəри, гур'ан ајəлəри əсасында изаһа чалышыр. Һадидə дин илə елми барышдырмаг, ислам динини «мүасирлəшдирмəк» чəһди дə вар иди ки, бу чəһди, хүсусилə онун «Һəјат»да чап етдирмиш олдуғу мəгалəлəрдə ајдын көрмəк олур. Бу мəһдуд фикирлəр XX əср шəраитиндə бир чох башга зијалылар арасында да јајылмышдыр.

Һади маарифчилик идејасыны публисистик əсəрлəриндə дə тəблиғ едирди. О, јүзə гəдəр публисист вə елми-күтлəви мəгалə јазмышдыр. Һəмин мəгалəлəрин бөјүк бир гисми маарифə вə мəдəнијјəт мəсəлəлəринə һəср олунмушдур. Бу бахымдан «Елми-əбдана һəгиги бир нəзəр» башлығы алтындакы мəгалə диггəти хүсусилə чəлб едир. Мəгалəнин гијмəти мүəллифин дүнјəви-тəбиəт елмлəрини дини елмлəрə гаршы гојмасында вə фикирлəрини бачарыгла əсасландырмасындадыр. Һади маарифə даир мəгалəлəриндə үмуми вə ичбари тəһсил мəсəлəсини ирəли сүрүб, һəр ики чинсин охумасыны лазым билир. Корлар, карлар, лаллар бир сөзлə əлиллəр, һимајəсиз вə јурдсуз адамлар үчүн хүсуси пансионлар ачылмасыны арзулајыр. 1908—1910-чу иллəрдə онун бу көрүшлəри даһа да инкишаф едиб тəкмиллəшир. Һади мəгалəлəриндə мəктəбин диндəн ајрылмасы, тə'лим-тəрбијə үсулларынын јенилəшмəси, габагчыл тəрбијə вə тəһсил үсулларына јијəлəнмиш чохлу мүəллим кадрлары һазырланмасы барəдə бир сыра мүһүм фикирлəр ирəли сүрмүшдүр.

Бир силсилə шəклиндə олуб јарымчыг галмыш хатирəлəриндə о, əсасəн илк тəһсил иллəрини, кечəн əсрин сонларында Шамахыдакы тə'лим-тəрбијə ишлəринин вəзијјəтини, о заман мүəллимлик едəн бир чох руһанилəрин, əфəндилəрин мүасир елмлəрдəн узаг, схоластика əсири олдугларыны тəсвирə чалышмышдыр. Мəгалəлəрдəн мүəјјəн етмəк олур ки, XIX—XX əсрлəрин бир сыра јазычылары кими, Һади зијалылары чəмијјəтин əсас тəканверичи, ингилаби гүввəси һесаб етмиш, һəтта һакимијјəтин маарифчи «фəлсəфəшүнас» адамлар əлинə кечмəси зəрурəтини ирəли сүрмүшдүр. Һади һəр аддымда «јени фəлсəфə» тəрəфдарларына гаршы чыхыб тамамилə əкс мүддəалар ирəли сүрүр. О, агнотсизмə зидд чыхараг јазырды: «Јерлəр, көјлəр, дағлар, мə'дəнлəр философлара рам олур... Бəшəр ағлы вə фикри гаршысында маһал олан һеч бир шеј јохдур». «Əшјанын маһијјəтинə, күнһүнə вагиф олмаг маһал əмрдир» фəлсəфəсинə гаршы чыхараг Һади дејирди: «Инсан əсрари-һикмəт вə тəбиəтин мəсдəридир, тилсимли дүнјанын ачарыдыр». О, мүтлəг һəгигəти инкар едəнлəрə чаваб олараг дејирди ки, һəлəлик тəбиəтин инсан үчүн кизли галан сиррлəри чохдурса, елмин, фəлсəфəнин инкишафы нəтичəсиндə инсанын кəлəчəкдə бу сиррлəри мејдана чыхарачағына һеч бир шүбһə јохдур. Инсан ағлы, зəкасы əшјанын руһуна, маһијјəтинə тамамилə һаким олмаг гүдрəтинə маликдир.

Инсан өвладынын кəлəчəкдə Шимал гүтбүнү, космик фəзаны, ајы, улдузлары фəтһ едəчəји һаггындакы фикирлəри лага гојан агнотсизм тəрəфдарларынын əксинə олараг, Һади

«Улдузлара доғру» ше'риндә инсан зәкасынын даһа парлаг кәләчәјини тәрәннүм едәрәк узагкөрәнликлә дејирди:

Јол булур, бир күн учар улдузлары тәсхир едәр,
Ән гаранлыг сирри анлар, аләмә тәшһир едәр.
Инди одлар јағдыран тәјјарејн-хаки-нәжад.
Парлајар бир күн кәлиб чох көјләри тәнвир едәр.

Һади «Инсан ағлы, идракы мәһдуддур» чәһаләтинә гаршы «һүдуди-фикри-бәшәр јох, будур һәгигәт һал» мүддәасыны ирәли сүрүр, елми дәлилләрлә сүбут едирди ки, електрик гүввәсиндән сонра радиумун кәшф едилмәси, ајын, марсын вә башга улдузларын өјрәнилмәси кәләчәк елм аләминә бөјүк јениликләр кәтирәчәкдир.

Һади көһнә, гаранлыг, әсарәт вә чәһаләт аләмини рәдд едиб, јени, ишыглы, азад, мәдәни аләми арзу вә тәблиғ етдикдә, һәмчинин бәшәријјәт аләминдә ишыглы гүввәләр дејилдикдә гүввәләрин һөкм сүрдүјүнү көстәрдикдә, чох заман үмуми, думанлы мүгајисәләр, «фәлсәфи» мәфһумлар ишләтмиш, «әсарәт», «вәһшәт», «зүлмәт», «фәлакәт» кими мәнфи мә'налы, «һүрријјәт», «мәдәнијјәт», «сәадәт», «мәсәррәт» кими мүсбәт мә'налы, лакин гәлиз вә чәтин сөзләр вә ибарәләрдән истифадә етмишдир.

Публисист әсәрләринин дили кет-кедә садәләшмәјә үз гојдуғу һалда ше'р дили ағыр, чәтин анлашылан, варваризмлә долу бир дил иди. Ч. Мәммәдгулузадәнин дедији кими орада «чөрәк» әвәзинә «нан» сөзү, «ана» әвәзинә «мадәр», «чох јахшы» әвәзинә «пәк еји» ишләдилирди. Бунунла белә бә'зи ше'рләриндә, јахуд ири һәчмли әсәрләринин ајры-ајры һиссәләриндә онун үслубу, дили әввәлкинә көрә хејли садәләшмишдир. Бу сөз хүсусән 1912-чи илдән сонра јазылан ше'рләринә аиддир. Шаирин:

Мә'јус олма, амандыр,
Мә'јус олмаг јамандыр.
Горхаг диләксиз јашар,
Милләтим гәһрәмандыр.

кими мисралары һеч бир чәтинлик чәкмәдән баша дүшүлүр. Јарадычылығындакы зиддијјәтләр исә онун мәһдуд синфи көрүшләри, алдығы мәдрәсә тәһсили вә фәалијјәтинин илк илләриндә дүшдүјү әдәби мүһитин тә'сириндән ирәли кәлир. Лакин Һади зиддијјәтли, чәтин вә ағыр дилдә јазса да, халг мәнафеинә ујғун аз әсәр јаратмамышдыр.

Бүтүн шүурлу һәјатыны, варлығыны, нараһат, һәјәчанлы гәлбини, аловлу илһамыны, фәлсәфи мәзмунлу әсәрләрини халгын, вәтәнин тәрәггиси, азадлығы вә хошбәхтлији јолунда әдәби мүбаризәјә һәср едән Һадини «Парлаг истигбала» чатан доғма, севимли халгы, классик мәдәни ирсин һәгиги дости вә вариси олан совет адамлары јашадыб, кечмишин бөјүк сөз усталарындан бири кими она икинчи һәјат вермишләр. Һазырда Һадини ән чох әдәбијјатшүнаслар, јазычылар, али вә орта мәктәб мүәллимләри, али мәктәб тәләбәләри, үмумијјәтлә классик Азәрбајчан ше'рини билән охучулар мүталиә едир вә баша дүшүрләр. Орта мәктәб шакирдләри исә бу саһәдә чәтинлик чәкирләр. Лакин мүәллимләримизин чидди сә'ји илә бу саһәдә дә мүвәффәгијјәт газанмаг олар вә бу мүтләг лазымдыр. Бир сыра гүсурларыны мүстәсна етмәклә, исте'дадлы мүтәфәккир маарифчи шаир М. Һадинин мүтәрәгги маһијјәтә малик хидмәтләрини кәнч нәслә тәмкинлә изаһ етмәк, ону севдирмәјә чалышмаг орта мәктәбин јухары синифләриндә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләримизин синифдә вә синифдәнкәнар мәшғәләләрдә гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир.

Ч. ЧАББАРЛЫНЫН ӘСӘРЛӘРИНДӘ ӘМӘКСЕВӘРЛИК

Тамилла ДАДАШОВА,

С. М. Киров адына АДУ-нун педагокика вә психолокија кафедрасынын мүәллими.

Шәхсијјәтин психи хассәләри әсасән ичтимаи әмәк просесиндә тәшәккүл вә тәзаһүр едир. Одур ки, шәхсијјәти, онун фәалијјәтиндән кәнарда тәдгиг етмәк гејри-мүмкүндүр. Әмәк просесиндә инсан харичи аләмлә мүхтәлиф чәһәтли мүнасибәтдә олур. Бу заман о тәкчә харичи аләми дәјишдирмир, һәмчинин өзү дә дәјишиб инкишаф едир.

Һәр бир конкрет ичтимаи тарихи дөвр өзүнәмәхсус үмуми һәјат шәраити, јашајыш тәрзи, ичтимаи мүнасибәтләри илә характеризә олунур ки, бу да өз эксини шәхсијјәтин дүнјабахышында, фәрди психи хассәләриндә, о чүмләдән характериндә тапыр.

Истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтә әсасланан сосиализм чәмијјәтиндә шәхсијјәтин характер әламәтләринин, о чүмләдән әмәјә мүнасибәтинин нечә дәјишдијини вә азад, јарадычы сосиалист әмәјинин инсанын инкишафына нечә тә'сир көстәрдијини Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә ајдын экс етдирилмишдир.

Севил («Севил») образыны көтүрәк.

Севил әмәксевәрдир. Әмәјин чәтинликләри ону горхутмур. О, сәмәрәли әмәклә мәшғул олмаг арзусу илә јашајыр; «Рус, ермәни гызлары кими ишләмәк», әринә көмәк етмәк истәјир. Өз зәһмәти әсасында гурулмуш аилә һәјатыны о, ән бөјүк сәадәт һесаб едир. Онун фикринчә, јүксәк вә тәмиз мәһәббәт зәһмәтдән гида алмалыдыр. Лакин Севилин зәһмәт мејданы «дөрд дивар арасы»дыр. Бәс она мане олан нәдир? Севилин ән бөјүк дүшмәни истисмарчы чәмијјәт, һүгуг бәрабәрсизлији, мәнфур адәт-ән'әнәләр иди. Онун икинчи бөјүк дүшмәни ислам дини, шәриәт вә дин хадимләри иди.

Шәхсијјәтин типик характер әламәтләри тәкчә ичтимаиигтисади мүнасибәтләрлә дејил, һәм дә һәр бир дөврүн шәхсијјәтә вердији тәләбләрлә мүәјјәнләшир. Бу дөвр гадындан чох аз шеј тәләб едирди: «Гуран охумаг», һәмин дөврүн мүртәче тәмајүллү тәһсили гуран әсасында гурулмушдур. Дин хадимләринин фикринчә «гуранда јерин алты да јазылыб, үстү дә», «гыз бир јасин сурәсини билди, бәсдир, кифајәтдир».

Јашадығы аилә мүһити дә, әтраф адамлар да Севили бир мәнкәнә кими сыхырды.

Авропа мәдәнијјәтинә бојун әјән, ону кор-коранә тәглид едән мешшан зијалы Балаш Севилин инчә тәбиәтини анламаға гадир дејилдир. О, Севили адамлар арасына гојмур, онун һәтта ади мәдәни рәфтар гајдаларыны өјрәнә биләчәјинә шүбһә едир.

Чәмијјәтдә һаким мүнасибәтләр, маарифи, охумағы һарам һесаб едән дөврүн тәләбләри, мүртәче гајда-ганунлар, аилә мүһити, алдығы тәрбијә Севилин шәхсијјәтини алчалтмыш, мәнлијини тәһгир етмиш, ону мүт'иләшдириб гула чевирмишди. Шүбһәсиз, белә бир вәзијјәтдә, әмәксевәрлијинә бахмајараг, онун ичтимаи әмәкдә иштиракындан данышыг ола билмәзди.

Мә'лум олдуғу кими, шәхсијјәт чәмијјәтә мүнасибәтдә пассив дејилдир. Мүәјјән чәмијјәтин үзвү олан, онун тә'сиринә мә'руз галан инсан, өз нөвбәсиндә, чәмијјәтә фәал тә'сир көстәрир. Ајдындыр ки, шәхсијјәтин фәаллыг дәрәчәси вә ичтимаи һәјатда ојнадығы рол дөврүн ичтимаи-тарихи шәртләриндән асылыдыр.

Сосиализм һәр бир инсанын, чәмијјәтин һәјатында фәал сурәтдә иштирак етмәси үчүн шәраит јарадыр.

«Мәдәни даирәләрдә долашан» Дилбәрин — Едилја ханымын фитвасы илә аилә очағындан ајры дүшән Севил бир мүддәт евләрдә гуллугчулуг едир, сонра фабрикдә ишә кирир, ишчи факүлтәсинә дахил олур. Даһа сонра Москва дарүлфунунунда тәһсил алыр. Севил коллектив арасында бөјүк гајғы илә әһатә едилир. Бу јени ичтимаи мүһит вә әмәјә јени мүнасибәт онун шүурунда бөјүк дәјишикликлијә, инкишафа сәбәб олур.

Бир вахт сәс-күјдән узаг бир һәјат арзулајан Севил индә хошбәхтлији вә сәадәти сосиализм чәмијјәтинин вә халгын хеј-

ринә олан әмәкдә көрүр, сосиализм гуручулуғу ишиндә иштирак етмәји, өзүнүн ән мүгәддәс борчу һесаб едир вә бунунла фәхр едир.

Беләликлә, мә'лум олур ки, ингилабдан әввәл Севилин әмәксеврлији чох мәһдуд чәрчивәдә — бир аилә дахилиндә тәзаһүр едирдисә, ингилабдан сонра онун бу характер әламәти кениш мигјасда ичтимаи әмәкдә тәзаһүр едир.

Ичтимаи-фајдалы әмәк Севилин әмәјә олан мүнасибәтини дәјишдији кими, өзүнә, башгаларына вә чәмијјәтә мүнасибәтини дә дәјишир.

Севил коллектив әмәк просесиндә чәсарәтләнир, онда принсипиаллыг, һуманизм, коллективчилик кими совет адамына хас олан јени мәзмунлу характер әламәтләри тәшәккүл едир.

Ингилабдан әввәлки Балаханым хала вә уста Сәмәд дә («Фирузә» һекајәси) јарадычылыг имканлары боғулмуш адамлардыр. Лакин сосиалист ингилабындан сонра ичтимаи гурулушун, һәјат тәрзинин дәјишмәси илә бир азәрбајчанлы аиләсинин ән гоча үзвләри Балаханым хала вә уста Сәмәдин дә шүуру вә дүнјабахышы дәјишир. Ингилабдан әввәл кериде галмыш, авам, савадсыз вә көмәксиз олан бу адамлар инди мәс'ул вәзифәләрдә чалышыр, сосиализм гуручулуғу ишиндә фәал сурәтдә иштирак едирләр.

«...Бир парча чөрәк үчүн өзү газдығы гујуја кирәрәк ағанын силлә вә јумруғу алтында ишләјән, өзүнү зәһәрли газларын, өлүмүн гара ағзына атан» ишчи — уста Сәмәд мәһз коллектив әмәкдә өз бачарыг вә габилијјәтини көстәрмәјә имкан тапмыш, һәтта бир нечә гијмәтли ихтира етмишдир.

Бу мисаллардан ајдын олур ки, ичтимаи шәраитин вә дөврүн тәләбләринин дәјишмәси илә шәхсијјәтин әмәјә олан мүнасибәти дә дәјишиләрәк јени мәзмун кәсб едир.

Мә'лум олдуғу кими, инсан әмәк просесиндә гаршысына мүәјјән мәгсәд вә вәзифәләр гојур, онларын ичрасы үчүн фәаллијјәт көстәрир, бу заман гаршыја чыхан чәтинликләри вә манеәләри арадан галдырмаг үчүн мүбаризә апарыр. Бу мүрәккәб вә кәркин просесдә шәхсијјәтдә бир сыра мүсбәт кејфијјәтләр әмәлә кәлиб мөһкәмләнәрәк характер әламәтләринә чеврилир.

Совет адамынын әмәјә мүнасибәтини ифадә едән мүсбәт характер әламәтләриндән ән башлычасы әмәксеврликдир.

Сосиалист әмәксеврлији һәр бир совет адамынын ичтимаи-фајдалы әмәк саһәсиндәки вәтәндашлыг борчунда, үмумхалг мәнафеји үчүн фәдакарлыгда чалышмасында, әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг уғрунда гүввә вә имканларындан истифадә етмәк, гаршыја чыхан һәр чүр чәтинлик вә манеәләрә үстүн кәлмәк бачарығында, хејирхаһ, сәмәрәли зәһмәтдән нәш'ә дујмасында, көнүллү, тәмәннасыз ишләмәк мејлиндә ифадә олунан характер әламәтдир.

Совет адамларынын әмәксеврлијинин тәзаһүр формалары һансылардыр вә бунлар Ч. Чаббарлы әсәрләриндә нечә экс олунмушдур?

Сосиалист әмәксеврлији һәр шејдән әввәл шәхси мәнафејин ичтимаи мәнафејә табе едилмәсиндә тәзаһүр едир.

Сосиализм чәмијјәтиндә хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәси илә шәхсијјәт вә чәмијјәт, шәхси вә ичтимаи мәнафе арасында хүсуси мүлкијјәтин доғурмуш олдуғу зиддијјәтләр дә арадан галхмышдыр.

Өлкәмиздә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәси, сәнајеләшдирмәнин вә мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә шәхси мәнафејин ичтимаи мәнафејә табе едилмәси шәрти илә шәхси вә ичтимаи мәнафејин вәһдәти принсипи һакимдир.

Һәр бир совет вәтәндашынын шүурунда ичтимаи дөвләт мәнафеји кениш јер тутур. Совет вәтәндашлары шүурлу олараг өз шәхси мәнафеләрини сосиалист дөвләтинин мәнафеји илә бағлајыр вә јахшы баша дүшүрләр ки, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы бүтүнлүкдә чәмијјәтин инкишафындан асылыдыр.

Совет адамларынын бәдии ин'икасы олан Ч. Чаббарлы гәһрәманларынын әмәксеврлији дә, һәр шејдән әввәл, онларын өз шәхси мәнафеләрини ичтимаи мәнафејә табе етдирмәләриндә тәзаһүр едир. Белә ки, өз әмәкләри илә сосиализм гуручулуғунда фәал сурәтдә иштирак едән совет кәнчләри Алмаз, доктор Темурташ вә Барат да («Алмаз»), Күлсабаһ, Заман вә Күләр дә («Дөнүш»), Јашар, Тања вә Тоғрул да («Јашар»), Фирузә («Фирузә») ичтимаи вәзифә анлајышы јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмишдир.

Бу кәнчләр өз шәхси һәјатларыны, истираһәтләрини, мәһәббәтләрини белә ичтимаи ишә гурбан вермәјә һазырдырлар. Ичтимаи иш, дөвләт иши онларын шүурунда өз шәхси ишләри илә вәһдәт тәшкил едир. Халгын мәнфәәти, халгын сәадәти бу гәһрәманлар үчүн әгидәдир. Онларын бөјүк мүбаризә ифадәси дә бу әгидәдән доғур.

Алмаз кәндин әмәкчиләри үчүн чалышыр. Кәндин варланмасы вә сосиализм гуручулуғу кедишиндә «сағлам бир әскәр кими јеријә билмәси» уғрунда мүбаризә апарыр. «Бир ана өз ушағынын ајаг атмасына нә гәдәр севинирсә», Алмаз да кәнддә јаранан һәр бир дөнүшә, һәр бир ирәлиләјишә еләчә севинир. Кәндин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасы уғрунда мүбаризә онун һәјат идеалыны, әгидәсини тәшкил едир.

Алмаз кәндлиләрә бош вә'дләр вермир. Онун һаггында данышдығы хүлја дејилдир. О, чәмијјәтә әмәли иши илә хидмәт етмәјә сә'ј едир; кәнддә јунбирлији, мејвәбирлији дүзәлдир, курслар ачыр, шәһәрдән дәзкаһ вә машынлар кәтиртдирир, мәктәб үчүн јени дәрс аваданлығы алыр. Алмаз коллектив әмәјин үстүнлүкләрини кәндин садә, зәһмәт адамларына баша салыр, онларын колхоза јазылмаларына вә саводланмаларына чалышыр. Кәнд чамаатына даһа фираван һәјат тә'мин етмәјә чалышан бу кәнч мүәллимә шәхси раһатлығыны вә хошбәхтлијини унутмушдур.

Алмазын достлары доктор Темурташ, комсомолчу Барат вә башгалары да өз намуслу әмәкләри илә јени һәјат уғрунда мүбаризәдә иштирак едирләр.

Јашар да даим халгына хејир вермәк, вәтәни үчүн фајдалы олмаг арзусу илә јашајыр. Кәнч алим јорулмаг билмәдән ишләјир. Бир-биринин ардынча елмдә дөрд бөјүк ихтира едир. Јашар доғма кәндләриндә илк електрик стансијасынын тикилишиндә билаваситә өзү иштирак едир. Ишләркән онун «нә кечәси вар, нә күндүзү», «нә јемәк билир, нә јатмаг». Јашар е'тираф едир ки, јухусуз кечәләр баһасына баша кәлән лајиһәсини, кәнддә кедән гуручулуг ишләрини, тикилмәкдә олан стансијаны «көз бәбәјиндән» артыг севир. Онун ихтираларынын халга бөјүк фајда верәчәјини јахшы баша дүшән достлары Тања вә Тоғрул да бу ишә өзләринин мүвәффәгијјәти кими бахырлар. Онлар кәндин сосиалистчәсинә гурулмасы ишиндә әлдә едилән һәр бир мүвәффәгијјәтә өз шәхси мүвәффәгијјәтләри гәдәр севинирләр.

Көстәрдијимиз мисаллардан ајдын олур ки, коллектив илә совет адамлары Алмаз, доктор Темурташ, Барат, Јашар, Тања вә Тоғрул арасында, коллективин мәнафеји илә онларын мәнафеји арасында зиддијјәт јохдур. Онлар вәзифәләрини ләјагәтлә јеринә јетирмәјә чәһд едир, өз шәхси мәнафеләрини коллективин мәнафејинә табе етдирмәји бачарырлар. Онларын әмәк фәалијјәти илә шәхси һәјатлары арасында учурум јохдур. Әмәк фәалијјәти бу совет кәнчләринин һәјатынын әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Ичтимаи мәнафеји шәхси мәнафедән үстүн тутан совет адамлары үчүн мадди тә'минат әсас мәгсәд дејил. Бу, сосиалист әмәксевәрлијинин тәзаһүрүдүр. Сосиалист әмәксевәрлијинин бу тәзаһүр формасы да Ч. Чаббарлы тәрәфиндән мәһарәтлә гәләмә алынмышдыр. Бир мисал көстәрәк.

Кәнч актјор Күлсабаһ кечә-күндүз театрда чалышыр, сәһнәјә јени кәнч гүввәләр чәлб етмәк үчүн әлиндән кәләни һәр шеји едир. Театр репертуарынын мүасир мөвзуда әсәрләрлә зәнкинләшмәсинә наил олур. Тәсадүфи дејил ки, сәнәт достлары онун һаггында дејирләр: «О сөз адамы дејил, иш адамыдыр». Күлсабаһ өз сәадәтини вә мәһәббәтини белә сәһнәјә гурбан вермишдир, шәхси раһатлығындан, сағламлығындан кечмишдир. Буну онун Күләрәјә дедији сөзләрдән дә анламаг олар: «Мән сәнин чәмијјәтинин мүгәддәс сандығы исмәт пәрдәсини јыртыб, кимсәнин бәјәнмәдији бир ишә кетмишәм, сәһнәјә чыхмышам».

Күлсабаһын бу фәдакарлығы шәхси фајдасы вә мәнфәәти үчүн сә'јиндән ирәли кәлмир. Ону сәһнәјә кәтирән мааш вә шөһрәт еһтирасы дејил, чәмијјәтин мәнафејидир. Күлсабаһ јени Азәрбајчан театры јаратмаг үчүн чалышыр. Онун фәдакарлығы да бу мәгсәддән вә актјорлуг сәнәтинә олан бөјүк мәһәббәтиндән доғур. Күлсабаһын сәһнә достлары Заман, Бајрам, Сүлејман, һәтта мәктәбли гыз Күләр дә јени театр јаратмаг үчүн чанларыны белә вермәјә һазырдырлар. Ејни сөзләри Алмаз вә доктор Темурташ, Јашар, Тања вә Тоғрул һаггында да демәк олар. Онлары да кәнддә ишләмәјә кәтирән шәхси мараг вә мадди тә'минат дејил, үмуми хејри үчүн ишләмәк сә'јидир

Бу мисаллар бир даһа көстәрир ки, шәхси мәнафеји ичтимаи мәнафејә табе етмәк, мадди мараг күдмәдән үмуми ишә хидмәт етмәк, үмуми хејри үчүн чалышмаг бизим чәмијјәтин доғурмуш олдуғу әмәјә мүнасибәтин — сосиалист әмәксевәрлијинин ифадәсидир.

Бурадан һәмчинин белә бир нәтичә дә чыхыр ки, совет адамы үчүн типик характер әламәти олан сосиалист әмәксевәрлији вә сосиалист вәтәнпәрвәрлији бир-бириндән ајрылмаздыр. Чәмијјәтимизин үзвләринин әмәјә шүурлу мүнасибәти, шәхси мәнафеји ичтимаи мәнафејә табе етдирмәси халга вә вәтәнә хидмәт етмәси сосиалист вәтәнпәрвәрлијинин тәзаһүрүдүр. Сосиалист вәтәнинә мәһәббәт вә сәдагәт совет адам-

6. Сифариш 201

ларынын бүтүн билик, гүввә вә бачарығыны һәрәкәтә кәтирир, онлары фәдакарлыгла ишләмәјә тәһрик едир.

Әмәјә јени мүнасибәтин тәзаһүр формаларындан бири дә совет адамларынын коллективчилијидир.

Сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринә, јолдашлыг вә гаршылыглы јардыма әсасланан әмәк әсил коллективчилији доғурур.

Һәр бир совет адамынын јарадычылыг габилијјәти, билик вә бачарығы әмәк коллективиндә инкишаф едир. Чәмијјәтимиздә һәр кәс өзүнү бөјүк сосиалист коллективинин бир үзвү сајыр, өз әмәјини коллектив әмәјин ајрылмаз бир һиссәси кими бахыр.

Елә буна көрәдир ки, Алмаз да, Күлсабаһ да, Јашар да бөјүк, чәтин ишләриндә кәнч вә сағлам гүввәләрә архаланырлар, бүтүн јарадычы гүввәләри ишә чәлб едирләр. Онлар баша дүшүрләр ки, мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн күтләјә архаланмаг лазымдыр. Алмасын, Күлсабаһын вә Јашарын мәғлубедилмәзлијинин сәбәби дә онларын коллективлә, халгла бирликдә ишләмәләриндә, ирәли сүрдүкләри һәр бир тәшәббүсдә халгын күчүнә архаланмаларындадыр. Онларын күчү коллективлә гырылмаз әлагәләриндәдир.

Совет адамларында јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш вәзифә вә мә'сулијјәт һисси дә сосиалист әмәксевәрлијинин тәзаһүрүдүр. О, инсанын өз үзәринә дүшән вәзифәләри дәрк етмәси, өһдәсинә көтүрдүјү иши вахтында вә намусла һәјата кечирилмәси илә әлагәдардыр.

Вәзифә һисси инсаны ичтимаи-фајдалы ишә сөвг едир, она гүввәтли вә дәрин тә'сир көстәрир. Алмаз, доктор Темурташ вә Баратын, Күлсабаһ, Заман, Бајрам вә Сүлејманын, Јашар, Танја вә Тоғрулун, Фирузәнин бүтүн севинч вә кәдәрләри көрдүкләри ичтимаи ишләрлә бағлыдыр. Онлар ишләдикләри коллективин наилијјәтләриндән өз наилијјәтләри кими севинир, көрүлән бөјүк гуручулуг ишләриндә баш верән һәр бир кичик уғурсузлугдан өз шәхси бәдбәхтликләри кими кәдәрләнирләр.

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИНДӘ ТЕХНИКИ ВӘСАИТДӘН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нәриман ОРУЧӘЛИЈЕВ,
Нахчыван рајонундакы Чәһри кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Әдәбијјат дәрсләрини күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә апармаг үчүн техники вәсаитдән истифадә етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тә'лим просесиндә тәтбиг олунан вәсаитләрдән граммофон вал вә магнитофон лент јазылары әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәли тәшкилиндә мүәллимин дидактик имканларыны хејли артырыр. Бу чүр техники вәсаитләрин тәтбиги башга вәсаитләрин тәтбигинә нисбәтән асан вә әлверишлидир. Белә ки, онларын тәтбиги үчүн хүсуси синиф отагларынын олмасына еһтијач јохдур. Бу вәсаитдән истифадә етмәк үчүн мүәллимдән о гәдәр дә хүсуси техники бачарыг тәләб олунмур. Инди мүәллимләрин һамысы радиогәбуледичини, магнитофону вә валчаланы идарә етмәји бачарыр. Ону да гејд едәк ки, магнитофон лент јазыларыны мүәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр дә һазырлаја билирләр.

Шакирдләрдә ифадәли оху бачарығынын јаранмасында вә инкишафында граммофон вал јазысындан истифадә етмәјин әһәмијјәти бөјүкдүр. Мә'лумдур ки, нитгин ифадәлилији онун динләјичијә тә'сирини гат-гат артырыр. Оху заманы ифадә едилән мәзмуна мүнасибәт сәсин аһәнкиндә, мәнтиги вурғуларда өзүнү даһа ајдын бирузә верир.

Мә'лумдур ки, граммофон вал јазылары көркәмли сөз усталарынын ифасында јазылыр. Бәдии оху усталарынын сәси, онун интонасијасы динләјичијә мәтни дәриндән, деталларына гәдәр баша дүшмәјә көмәк едир, әсәрдәки сурәтләр һаггында даһа дүрүст тәсәввүрләр јарадыр. Динләјичидә емосионал һиссләр, дәрин изтираблар, мүхтәлиф психоложи тә'сирләр ојадыр. Нәтичәдә шакирд әсәрин гәһрәманына ја һагг газандырыр, ја да ки, ону иттиһам едир.

Әсәрин мәзмунундан асылы олараг мүәллим ја граммофон вал јазысыны динләмәмишдән әввәл, ја да сонра мүтләг изаһат вермәлидир. Әксәр һалларда изаһат сәс јазысыны динләмәмишдән әввәл верилир. Әкәр динләниләчәк јазыда ајдын олмајан јени вә чәтин сөзләр варса, онлар да әввәлчәдән изаһ олунмалыдыр. Изаһат заманы әсәрин жанр вә бәдии хүсусијјәтләри, мөвзусу вә идејасы һаггында гыса мә'лумат вермәк лазымдыр. Изаһатдан сонра шакирдләрә конкрет тапшырыг вермәк вачибдир. Белә тапшырыглар, шакирдләри даһа диггәтли вә даһа фәал олмаға тәһрик едир.

Тапшырыглар дидактик принсипләрә мүвафиг, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмалыдыр. Сәс јазысыны динләдикдән сонра мүсаһибә апармаг үчүн шакирдләрә аз да олса, дүшүнмәк, өз фикирләрини системләшдирмәк вә үмумиләшдирмәләр апармаг үчүн имкан вермәк лазымдыр. Суаллар елә гурулмалыдыр ки, динләнилән әсәрә, орадакы сурәтләрә гијмәт верәркән шакирдләрин мүстәгиллијин тә'мин олунсун. Мәсәлән, елә етмәк лазымдыр ки, шакирд һәр һансы бир әсәри охудугдан сонра, граммофон јазысыны динләдикдә ифачынын әсәрдә һансы кејфијјәтләри ашкар етдијини мүәјјән едә билсин. Јахуд о дејә билсин ки, мән әввәлчә нечә дүшүнүр-дүм, сәс јазысыны динләдикдән сонра нәләри баша дүшдүм. Даһа сонра шакирд көстәрә билмәлидир ки, мүәллиф тәрәфиндән мүрәккәб формада көстәрилән һәр һансы бир фикир, ифачы тәрәфиндән даһа асан шәкилдә она ајдын олду.

Динләнилән әсәрдә һансы јерләр шакирдин хүсусилә хошуна кәлди вә нә үчүн? Бүтүн һалларда шакирд өз фикрини әсасландыра билмәлидир. Мәсәләнин бу чүр гојулушу шакирдләри мүрәккәб тәфәккүр әмәлијјатлары апармаға, мәнтиги нәтичәләр чыхармаға тәһрик едир.

Шакирдләр ејни бир әсәри мүхтәлиф сөз усталарынын ифасында динләдикдә онун јени чәһәтләрини, јени кејфијјәтләрини мејдана чыхара билирләр, һансы ифанын даһа јахшы олмасыны вә нә үчүн мәһз ифанын јахшы олмасыны дәлилләр вә сүбутлар кәтирмәклә изаһ едирләр.

Бәдии сөз усталарынын чыхышларыны бу чүр тәһлил етмәк шакирдләрин мүстәгил фикир сөјләмәк, нәтичәләр чыхармаг бачарығыны инкишаф етдирир. Онларда ифачылыг мәһарәтинә јијәләнмәк мејлини вә арзусуну артырыр.

Тәбиидир ки, әдәби әсәрләри бәдии сөз усталарынын ифасында динләјиб тәһлил етдикчә мүәллимләрин дә ифадәли оху усталығы, шәхси нитг мәдәнијјәти јүксәлир.

Граммофон јазыларыны динләдикдән сонра шакирдләрә тапшырыг верилмәлидир. Онлар һәмин тапшырығы һәм шифаһи, һәм дә јазылы јеринә јетирә биләрләр. Мәсәлән, мүхтәлиф сөз усталары тәрәфиндән ифа едилмиш парчалара гијмәт вермәк үчүн белә суал гојула билләр: ешитдијиниз парчада һансы ифадә сизә даһа хош кәлир?

Шакирдләр бу чүр суаллара чаваб вердикдә тәкчә өзләринә мә'лум олан фактлары дејил, ејни заманда инчәсәнәтин мүхтәлиф саһәләринә аид биликләри дә көтүр-гој едир вә бәдиикләә онларда бәдии әсәри арашдырмаг, естетик чәһәтдән дүзкүн дуја билмәк бачарығы инкишаф едир.

Белә тапшырыгларын јеринә јетирилмәси шакирдләрин фикри фәалијјәтләрини дә инкишаф етдирир. Онлар тәһлил етмәк, мугајисәләр апармаг вә үмумиләшдирмәләр етмәк кими мүһүм вәрдишләрә јијәләнирләр.

Бөјүк инчәсәнәт усталарынын ифасында бәдии әсәрләри динләдикдә, шакирдләр әсәрин сүжетини, јазычынын јарадычылыг хүсусијјәтләрини јахшы баша дүшүр, мүәллифин ишләтдији бәдии тәсвир васитәләринин күчүнү даһа дәриндән дујур вә тә'сирләнирләр.

Граммофон јазыларыны мәтнин мәзмунуна ујғун шәкил вә иллүстрасијаларла бирликдә динләдикдә даһа сәмәрәли олур. Шәкил вә иллүстрасијалары јазыны динләмәмишдән әввәл, сонра вә јазы динләнилән заман да нүмајиш етдирмәк олар.

Јазыны динләмәмишдән әввәл әсәрә аид иллүстрасијалары, сәсини динләјәчәјимиз актјорун, әсәрин мүәллифинин портретини, тәсвир олунан тәбиәт мәнзәрәләрини вә һадисәләри әкс етдирән шәкилләри епидиаскопла нүмајиш етдирмәк педагожи еффекти артырыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәрләри тәдрис едәркән мүвафиг мусиги парчаларыны вә ја һәмин әсәрә бәстәләнмиш мусиги фрагментини динләмәк хүсусилә фајдалы олур. Бу үсулдан драм вә еләчә дә нәзм илә јазылмыш әсәрләрин тәдрисиндә даһа кениш истифадә етмәк олар. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесиндән данышаркән Солмазын охудуғу маһныны, С. Вурғунун «Ајкүн» поемасындан данышаркән кичик бир парчаја бәстәләнмиш «Оху көзәл», јахуд «Му-

ған» поемасыны тәдрис едәркән «Муғана чејран» маһнысыны динләмәјин фајдалы олдуғуну сүбут етмәк артыгдыр.

Тәдрис мәгсәди илә истеһсал едилмиш фономүнтәхабатын тәркибиндә елә јазылар вар ки, онлар синифдәнхарич мәшғәләләрдә истифадә етмәк үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин јазыларын бир гисми бәдии әсәрләрдән јазылмышдыр, дикәр гисми исә сәнәдли јазылардыр. Сәнәдли јазылара шаир вә јазычыларын чыхышлары, хатирәләри, мүасирләринин онлар һаггында хатирәләри вә с. дахилдир. Мәсәлән, М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы үзәриндә нечә ишләмишәм», јахуд М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәри үзәриндә нечә ишләмишәм» адлы јазылар сәнәдли јазылардыр. Мүәллим һәр һансы бир мөвзунун тәдрисиндән сонра мүвафиг сәс јазысындан истифадә едә биләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр јазычыларын, шаирләрин өз сәсини хүсуси севинч вә марагла динләјирләр. Јазычыларын әсәрләрини өз ифасында динләмәк шакирдләрә хүсуси тә'сир бағышлајыр.

Апардығымыз мүшаһидәләр заманы мүәјјән олмушдур ки, граммофон јазысыны бир дәфә динләмәклә истәнилән нәтичәни әлдә етмәк о гәдәр дә асан олмур. Шакирдләр сәс јазысыны биринчи дәфә динләдикдә чалышырлар ки, онун мәзмунуну өјрәнсинләр. Икинчи дәфә тәкрар гулаг асдыгда исә тапшырыг, гаршыја гојулан мәгсәд мүрәккәбләшир. Онлар бу дәфә сөзләрин тәләффүзүнә, вурғуларын дүзкүнлүјүнә вә сөзләрин интонасијасына фикир верирләр.

Әдәбијјат тәдрисиндә граммофон јазыларындан мән мүмкүн олан бүтүн һалларда истифадә едирәм. Бу гијмәтли дидактик васитәдән истифадә етмәк үчүн чидди һазырлыг иши апарырам. Синфә кетмәмишдән әввәл дәрсдә истифадә едәчәјим сәс јазысыны динләјир вә онун мәзмуну илә әтрафлы таныш олурам; ифачылары өјрәнир вә сонра јазынын мәзмуну илә дәрсликдәки мәтни мүгајисә едирәм, сонра дәрсин кедиши үчүн план һазырлајырам. Планын әввәлиндә кириш сөзү јазылыр. Кириш сөзүндә шакирдләри сәс јазысынын мәзмуну вә ифачыларын ады илә таныш едирәм. Кириш сөзүндә јазыны динләмәјин мәгсәди даһа габарыг шәкилдә шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Белә олдугда нәји динләмәк, нечә динләмәк, динләјәркән нәләрә даһа чох диггәт јетирмәк шакирдләр үчүн ајдын олур.

Кириш сөзүндән сонра мүәллим, мәтни динләдикдән сонра апарачағы мүсаһибә үчүн суаллар јазмалыдыр. Мүсаһибәдән сонра шакирдләрдән бир нечәсинә һәмин нүмунә әсасында мәтни охутмаг да вачибдир.

Әдәбијјат дәрсләриндә магнитофон лентиндән истифадә етмәјин бир сыра дидактик үстүнлүкләри дә вардыр:

1. Мүәллим лент јазысыны өз мәгсәдинә ујғун, истәдији мәзмунда, истәдији һәчмдә, синфин сәвијјәсинә мүвафиг формада һазырлајыр.

2. Бу васитә имкан верир ки, мүәллим радио вә телевизија верилишләриндән истәнилән әдәби-бәдии парчаны лентә јазсын. Граммофон валларындан истифадә едәркән мүәллим бу имкандан мәһрум олур.

3. Әкәр мүәллим граммофон валларындан истифадә едәркән ишини јазынын тәләбинә ујғун гурмалы олурса, магнитофондан истифадә едәркән о, јазыны өз тәләбинә мүвафиг тәртиб едә билир.

4. Шакирдләрин ифадәли оху вәрдишини, онларын ифачылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн дә магнитофон лентиндән истифадәнин бир сыра үстүнлүкләри вар. Лентә јазылмыш мәтн синифдә динләнилдикдән сонра мүәллим ајры-ајры шакирдләрин сәсини лентә јазыб, тәкрар динләнилмәсини тәшкил едә биләр. Бу, шакирдләрин ифачылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн фајдалыдыр. Елә олур ки, шакирд өз сәсини динләдикдән сонра чидди һазырлыг иши апарыр, евдә дөнә-дөнә һәмин мәтни ифадәли охујур вә хаһиш едир ки, онун сәсини јенидән лентә јазсынлар.

Бу ишә шакирдләрин марағыны даһа да артырмаг мәгсәди илә онлара хүсуси тапшырыглар да вермәк фајдалы олур. Шакирдләрә ким ше'ри, јахуд нәср әсәрләриндән бир парчаны даһа јахшы, даһа ифадәли охуса, онун сәсини лентә јазыб, мәктәбимизин фонотекасында сахлајачајыг, — дејә тапшырыг вердикдә онлар бөјүк бир марагла бу ишә кириширләр.

VIII синифдә М. П. Вагифин «Көрмәдим» мүхәммәсини тәдрис едиркән магнитофон лентиндән истифадә етдик вә чох көзәл нәтичәјә наил олдуг.

Һәмин мүхәммәси јахшы ифачылыг габилијјәтинә малик олан әдәбијјат мүәллими Гәмәр Пиргулијеванын ифасында лентә јаздыг. Лент јазысыны синифдә динләдикдән сонра ше'ри бир нечә шакирдин ифасында да лентә јаздыг. Шакирдләр

мүхәммәси лазыми гајдада сәлис вә ифадәли шәкилдә охуја билмирдиләр. Сонра, ушаглар сәс јазысыны һәм јолдашларынын, һәм дә Гәмәр мүәллимин ифасында јенидән динләдиләр. Мүсаһибә заманы шакирдләр өз сәһвләрини һәм асанлыгла тапа билдиләр, һәм дә ислаһ едә билдиләр.

Магнитофон, мүхтәлиф радио верилишләриндән сәмәрәли истифадә етмәк үчүн дә әлверишли имкан јарадыр. О, тә'лим просесиндә радио верилишләриндән истифадә етмәјин сәмәрәлилијини хејли артырыр.

Радио верилишләриндән тәдрис мәгсәдләри үчүн истифадә етдикдә, мүәллим шакирдләрин диггәтини дүзкүн истигамәтләндирмәјә чалышмалыдыр. Һәр шејдән әввәл, мүәллим верилишин мәзмунуну јахшы тәсәввүр етмәлидир. Әкәр белә олмазса о, нә мәзмунлу кириш сөзү, нә дә дүшүнүлмүш мүсаһибә планы тәртиб едә билләр.

Мүсаһибә заманы гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн мүәллимин әлиндә көзәл имкан вардыр. О да верилиши магнитофон лентинә јазмагдыр. Верилиши лентә јаздыгдан сонра демәк олар ки, чәтинликләри чох асанлыгла арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Биз Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романынын сәһнәләшдирилмиш мусигили радио верилишини магнитофон лентинә јазмышдыг. Һәмин сәс јазысындан «Баһадыр вә Сона» романыны тәдрис едәркән истифадә етдик.

Верилиши динләјәркән синфә нәзәр салдыгда мә'лум олду ки, һәмишә дәрсдә тез-тез диггәти јајынан, бә'зән надинчлик едән шакирдләр белә, хүсуси марагла гулаг асырлар. Һисс олунурду ки, мусигинин тә'сири, актјорларын сәсинин аһәнки марагларынын артмасына бөјүк тә'сир едир. Ахы, онлар heч вахт әсәри белә маһир сөз усталарынын ифасында, мусигинин мүшајиәти илә динләмәмишдир. Әсәрин сонунда Баһадырын дедији сөзләри динләјәркән, јахуд тапанча сәсиндән, Сонанын көзләгыныгырыб бајылмасы һадисәсиндән бир чох шакирдин көзләриндән јаш ахдыгынын шаһиди олдуг. Ајдындыр ки, нә гәдәр көзәл ифачылыг габилијјәтинә малик олан әдәбијјат мүәллими олса белә, синифдә бу чүр нәтичәјә наил ола билмәз.

Һәмин верилиши динләдикдән сонра шакирдләрлә мүсаһибә апардыг. Мүсаһибә заманы ајдын олду ки, ән'әнәви үсулла апарылан дәрсләрдә пассив иштирак едән шакирдләр инди хүсуси фәаллыг көстәрирләр.

Г. ЗАКИРИН ДИЛИ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Сүлејман ҺҮСЕЈНОВ,

Масаллы рајону, Шәрәфә кәнд орта мәктәби.

XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәси Гасым бәј Закир Вагифдән сонра ше'р дилимизи даһа да инкишаф етдирмишдир. Г. Закирин әсәрләри һәлә өз дөврүндә мүасирләринин диггәтини чәлб етмишди. Тәбиидир ки, шаир һаггында илк доғру вә јүксәк фикир сөјләјән онун бөјүк мүасири, јазычы, драматург, философ кими шөһрәт тапан мүтәфәккир М. Ф. Ахундов олмушдур.

Закирин әсәрләриндә мүндәрәчә вә форманын вәһдәтинә, дилин сәдәлији вә ифадәлилијини дујан Н. Вәзиров «Әкинчи» гәзетиндә (12 мај 1877-чи ил) јазычылыг мәдәнијјәтини Закирдән өјрәнмәјә чағырырды. Ф. Көчәрли «Ана дили» мәгаләсиндә Гасым бәј Закирин мәктубларыны ачыг вә ајдын дилдә јазылмыш әсәрләр адландырырды. Әлбәттә, Закирин бу мүвәффәгијјәтинә сәбәб халг јарадычылығындан вә сәләфләринин сәнәткарлыг ирсиндән бәһрәләнмәси иди.

Бүтүн јарадычылығы боју сатира вә лирика үнсүрләрини бирләшдирән Закир, дөврүнүн ичтимаи јараларыны садә халг дилиндә вә халг күтләсинин наразы гәлбиндә формалашан кинајә руһунда тәсвир етмишдир. Сатираны әввәлки мәзмунундан — шәхси мәнафе вә әһвали-руһијјәдән, чох вахт гәрәзкарлығындан ирәли кәлән тәнгиддән хилас едиб, она ичтимаи рәнк вермәк даһијанә сәнәткарлыг гүдрәти тәләб едирди. Белә бир ишә Закир чәсарәтлә киришди вә ону мүстәгил чәрәјан һалына салды.

Закир халгы чәһаләт вә мөвһумат әсарәтиндән гуртармаг үчүн халгла ачыг ана дили, бу дилин түкәнмәз ифадә васитәләри илә, кәскин сатира вә кинајәли јуморла данышмағы ла-

зым билирди. Мә'лумдур ки, бу мәзиjјәтләр әсәрин бәдии, тә'сирли, чанлы олмасыны шәртләндирән амилләрдәндир. Әсәрләрдәки халг тәфәккүрү, фикрин фразеолокизмләрлә ифадәси, данышыг дилинә мәхсус зәнкин сөз вә ибарәләрдән сәмәрәли истифадә әсәрләрин дилини реал һәјатла, халгын истәк вә арзулары илә бағлајыр, онунла һәмаһәнк едир. Бүтүн бу хүсусиjјәтләрә көрә Закирин ше'рләрини мүасирләринин әсәрләри илә мүгајисә етдикдә, һ ә м б ә д и и кеjфиjјәти, һәм дә дили, ифадә тәрзи е'тибары илә онлардан сечилир. Закирин тәдгигатчыларындан К. Мәммәдов бу мәсәләjә јахындан вә објектив јанашараг, «Гасым бәј Закир» әсәриндә Закирин дил саһәсиндәки хидмәтини конкрет шәраитлә вәһдәтдә көтүрүр вә дүзкүн нәтичәjә кәлир: «Ана дили һәр бир сәнәткарын әлиндә фикрини вә һиссини дүзкүн, долғун әкс етдирмәк үчүн әсас силаһдыр. Закир бу силаһа јиjәләнмиш, Вагифдән сонра Азәрбајчан бәдии дилини даһа да зәнкинләшдирмиш вә инчәләшдирмишдир».

М. Ибраһимов «Бөјүк демократ» әсәриндә һаглы олараг јазыр: «...Бүтүн бунлар Закирин Вагифдән сонра Азәрбајчан әдәбиjјатыны бөјүк бир тәканла ирәлилətдиjини вә она ичтимаи дәринлик вә фикри кенишлик вердиjини көстәрир». М. Ибраһимову белә нәтичәjә кәтирән сатираларда өз ифадәсини тапмыш шаирин дүнјакөрүшү, һәјата, зәманәjә ачыг тенденсиjалы мүнасибәти иди:

Нечәләр силсилеjи-тәб'имә тәһрик верир,
Риштеjи-нәзмә чәкәм јә'ни дүрри-ғәлтани.
Буду хаһишләри ким, бахмајыб агу бозуна
Еләјим һәчв тамам бәјү кәдавү хани.
Вермәсәм вүс'әт әкәр нәзмә, олур намәргуб
Еләсәм чүмләсини шәрһ, дүшәр тулани.

Вәзиjјәтдән чыхыш јолуну түфејлиләри гырмачламагда көрән Закир, өзүнүн дедиjи кими, «һәчвү һәдјан»ы ишә салыр, һәм үрәјини, бошалдыр, јүнкүллүк тапыр, вичданы гаршысында өзүнү тәмизә чыхарыр, һәм дә онлара гаршы халгда нифрәт һисси, гәзәб, кин һисси ојадыр. Бу, башга чүр ола да билмәзди, чүнки өз «өлкәсинин, өз синфинин дујгу чиһазы, онун гулағы, көзү вә үрәји, ...дөврүнүн сәси» (М. Горки) олан шаир, мәһз белә һәрәкәт етмәли иди. Доғрудур, шаир бу чүр ачыг данышығынын һамы тәрәфиндән дүзкүн баша дүшүлүб гиjмәтләндириләчәjинә һеч дә архајын дејилди:

Нәзми-тәб'им ола дүррү чәваһир,
Халг ичиндә гиjмәтидир гара пул!

Закир һәгигәти реаллығы илә ачыр, сөзә вә ше'рә гара пул гәдәр гиjмәт гојулмадығыны көстәрирди.

Закир Мирзә Меһдиjә јаздығы ше'риндә «Ујездни Газини» һәчв етдиjи үчүн куја ондан (Мирзә Меһдидән) инчијир, газинин тәрәфиндән дуруб Мирзәни тәнгид едир. Газини кинајә илә «тәрәфкирлик етмәјән», «өмрүндә бир јол рүшвәт алмајан», «чәми фындыгча тирјәк атан, лакин әгли башында олан», «һәр јетәни саја салмајан, чохусуну пишләнкә салан», «халга көзәл-көзәл тор тохујан» бир шәхс кими тәсвир едир. Белә бир шәхсин она да бадалаг кәлә биләчәјини дүшүнән шаир, бу заманда һәр сөзүн ачыг јазылмасыны горхулу сајыр, өз һәмкарыны еһтијатлы олмаға чағырыр вә:

«Төвсәни-нәзминин башын чәк, оғлан,

«Енишә, јохуша чапма би-үсул!»—дејә, ону еһтијатлы олмаға чағырыр.

Закир гәзәл, гәсидә јазыб, мәзмуну формаја табе тутан, ше'ри интим һиссләрә гурбан вериб, дөнә-дөнә һичран вә вүсалдан, һәсрәт вә интизардан, јаныглы шикајәт, аһү фәрјаддан бәһс едән ифадәләри, шит, бајағы тәшбиһләри саға вә сола сәпәләјән шаирләри һәмишә тәнгид едирди. О, реалист сатиралары илә ше'рин, мәзмунуну, ифадә васитәләрини, әдәби формаларыны дәјишмәјин јолларыны көстәрирди.

Ше'римиздә стандарт ән'әнәләрә гаршы чыхан Закир «Көзләјән кимсә, көзүм, һәгги демәз ај сәнә» мисрасы илә башлајан мүхәммәсиндә әсрләр боју сәнәт әсәрләриндә өзүнә мөһкәм јер тутмуш бајағы гијасларын, тәшбеһләрин нә гәдәр јарарсыз, чансыз, гуру олдуғуну бир-бир дејир вә лаға гојур:

«Көзләјән, кимсә, көзүм, һәгги демәз ај сәнә!
Нәчидир ај вәчаһәтдә ола тај сәнә!
Сән кими, сөјлә онун чөһрејн-табанымы вар?
Хали-һиндусуму вар?
Зүлфи-пәришанымы вар?
Бир сыра рәнкличәдир әввәли әјри «нун» тәк,
Елә ки, кечди ики-үч күн олур парә чәрәк».

Шаир, үзүн аја, бојун сәрвә, зүлфүн сүнбүлә, көзүн нәркизә, ағзын гөнчәјә, додағын гырмызы шәраба бәнзәдилмәси-

ни гејри-тәбии, јарарсыз сајыр вә көстәрир ки, гадынын үзүнү, бојнуну, зүлфүнү, көзүнү, ағзыны, додағыны, бу чүр нагис шејләрлә мүгајисә етмәк олмаз. Бурада һәр чүр мүгајисә нөгсанлыдыр. Шаир инсан көзәллијини һәр чүр мүгајисәдән үстүн тутур, охшадыланы охшајана гаршы гојур, үстүнлүкләрини бир-бир сајыр, гејд едир. Вахты илә Закир ше'ринин гүдрәтини вә новаторлуғуну бу бахымдан ишыгландыран әдәбијјатшүнас Һ. Сәмәдзадә «Әдәбијјат» гәзетиндә (18 март, 1935-чи ил) јазырды ки, гәдим Шәрг схоластик гәзәл-гәсидә әдәбијјатына икинчи зәрбәни Закир ендирмишдир. Вагифин вурдуғу биринчи зәрбәдән фәргли олараг икинчи зәрбә даһа сарсыдычы олмушдур.

Чылыз дујғулара, өтәри һиссләрә биканә олуб бәдии образлар, мараглы характерләр, тә'сирли дил васитәләри илә өз ифадәсини тапмыш Закирин ше'рләри, инсаны һуманистлијә, гүруб јаратмаға, хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәјә чағыран, аловлу еһтираслардан јоғрулмуш сәнәт нүмунәләридир.

Классик әдәбијјатымызын лајигли варисн Г. Закирин әсәрләри идеја дәринлији, мәзмуну, формасы, сәнәткарлығы илә јашадығы чәмијјәтин бәдии мәдәнијјәтиндә кејфијјәт сычрајышы иди. Бу сычрајыш классик ирсин бәдии јарадычылығы, чәмијјәтин мә'дәни һәјатынын јүксәлиши, ичтимаи јараларын дәринләшмәси, зиддијјәтләрин даһа да кәскинләшмәси һесабына вә шаирин өз субјектив һисс, арзу, амалы һесабына јаранмышды. Бүтүн бу амилләр зәнкин, рәнкарәнк бәдии формалар, мөвзулар, образлар төрәтмәјә билмәзди.

Н. НӘРИМАНОВУН «НАДИР ШАҺ» ФАЧИӘСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Н. НЕ'МӘТОВ

Гусар шәһәр 3 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

IX синифдә башга јазычыларла бирликдә Азәрбајчанын мәшһур јазычысы Нәриман Нәриманов да өјрәнилир. Програмда онун јарадычылығынын өјрәнилмәсинә 7 саат вахт ајрылмышдыр. Бундан 4 саат «Надир шаһ» драмынын өјрәнилмәсинә верилир. Програмда көстәрилир ки, һәмин 4 саат әрзиндә шакирдләрә Надир шаһ сурәти, онун зиддијјәтләри вә мә'нәви бөһранлары, әсәрдә сарај зиддијјәтләринин тәсвири, фачиәнин бәдии гурулушу, сүжети вә дили өјрәдилмәлидир. Бу синифдә «Надир шаһ» фачиәсинин өјрәдилмәси үчүн нәзәрдә тутулан вахты ашағыдакы кими планлашдырырам:

1. «Надир шаһ» әсәриндән оху вә мәзмунунун өјрәнилмәси 2 саат.
2. «Надир шаһ» әсәринин тәһлили 2 саат.

Мән, Н. Нәримановун јарадычылығы вә онун илк тарихи драмы олан «Надир шаһ»ы шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәк үчүн Нәриманов һаггында јазылан ән јахшы әсәрләри габагчадан охујур вә лазыми гејдләр көтүрүрәм.

Сонра һәмин фачиәни шакирдләрә әдәби-тарихи планда өјрәтмәк үчүн чидди һазырлыг көрүрәм. «Надир шаһ» фачиәсини ашағыдакы план үзрә тәһлил едирәм:

1. «Надир шаһ» фачиәсинин јазылыш тарихи вә бу дөврүн ичтимаи-сијаси характери.
2. Фачиәнин мөвзусу вә јазычынын идејасы.
3. Фачиәдәки конфликт вә характерләр:

а) Надир сурәти вә драматургун она мүнасибәти,
б) Шаһ Султан Һүсејн хан вә Шаһ Тәһмас сурәтләри. Чавад сурәти.

4. «Надир шаһ» фачиәсинин гурулушу, дили вә жанры.

5. «Надир шаһ» фачиәсинин әһәмијјәти.

План әсасында кириш сөһбәтимдә шакирдләрә изаһ едирәм ки, Н. Нәриманов әдәби јарадычылыға тәгрибән кечән әсрин 90-чы илләриндән башламышдыр. Онун илк әсәри «Наданлыг» адлы комедијадыр. Сонра о, «Баһадыр вә Сона» романыны, «Шамдан бәј» комедијасыны, «Надир шаһ» тарихи фачиәсини, бир чох сијаси публисистик вә елми-нәзәри әсәрләрини јазмышдыр.

Н. Нәриманов 1898-чи илдә јаздығы вә 1899-чу илдә илк дәфә нәшр етдирдији «Надир шаһ» фачиәси илә әдәбијјатымыза илк тарихи драм жанры кәтирмишдир. Нәриманова гәдәр Н. Б. Вәзиров 1896-чы илдә «Мүсибәти Фәхрәддин» әсәри илә әдәбијјатымызда фачиә жанрынын әсасыны гојмушду. Лакин Нәриманов һәмин жанры тарихи фачиә шәклиндә јениләшдирмәклә әдәбијјатымыза даһа бир јенилик әлавә етмиш олду. Тәсадүфи дејил ки, «Надир шаһ»дан сонра 1907-чи илдә Ә. Һагвердијев өзүнүн «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсини јазмышдыр.

«Надир шаһ» драматик хроника шәклиндә јазылмышдыр (јә'ни һәмин әсәрдә тарихи һадисәләр әслиндә нечә башланмыш вә нечә гуртармышса, о шәкилдә дә хроноложи ардычыллыгла көстәрилмишдир). Нәриманов бу фачиәдә бүтүн хроноложи ардычыллығы көзләмишдир.

Н. Нәримановун Надир шаһ мөвзусуну сечмәси онун јарадычылыгынын ганунаујғун тәзаһүрү иди. Мүәллиф бу әсәрдә дөвләт, һакимијјәт вә дин һаггында өз фикирләрини вермиш вә «падшаһ аллаһын јердә көлкәсидир» кими «мүгәддәс» ејһамлары дармадагын етмәк истәмишдир. 1922-чи илдә Нәриманов бу барәдә јазмышды: «Надир шаһ» адлы тарихи фачиәдә мән шаһын шәхсијјәтини һечә ендирмишәм вә бина салмаг истәмишәм ки, һөкмдарын шәхсијјәти гаранлыгда галан күтләнин адәт олараг гәбул етдији кими һеч дә мүгәддәс дејил вә әкәр о, мәмләкәти идарә едә билмирсә, ону тапдалајыб јерә кечмәк олар». («Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», 3 чилддә, II чилд, Бакы, 1960, сәһ. 734).

Әсәрин мөвзусу XVIII әсрин биринчи јарысында Иранда Сәфәвиләр сүлаләсинин сүгутундан сонра халг вә орду сәркәрдәләринин көмәји илә шаһлыга чатыб, өлкәдә он бир ил (1736—1747) һөкмранлыг едән Надирин һәјаты вә шаһлығы һаггында јазылан тарихи әсәрләрдән алынмышдыр. Нәриманов өз фикирләрини тәблиғ етмәк үчүн јазачагы фачиәјә елә

бир ад вермәли иди ки, бу ады Јахын вә Орта Шәргдә һамы танымыш олсун. Икинчи бир тәрәфдән исә драматургун дүшүндүјү һөкмдар сурәти илә бу тарихи шәхсијјәт арасында мүәјјән ујгунлуг вар иди.

Н. Нәримановун белә бир мөвзуја мүрачиәт етмәсинин бир сәбәби дә Надирин шаһ нәслиндән олмамасы вә онун Иран Азәрбајчанынын Кырлы гәбиләсиндән, әфшарлар адлы гызылбаш тајфасындан олан бир сәнәткар аиләсинә мәнсуб олмасы иди. Јазычы фачиәдә тәсвир олунан һадисәләрин Исфаһан шәһәриндә 1717-чи илдә баш вердијини көстәрир.

«Надир шаһ» фачиәсиндә драматург бизи бир сыра типик вә јеткин инсан сурәтләри илә таныш едир. Шакирдләрә суал верирәм: «Ким фачиәнин әсас сурәтләрини дејә биләр?

Ш а к и р д: «Надир шаһ» фачиәсинин әсас сурәтләри Надир шаһ, Шаһ Султан Һүсејн хан, Шаһ Тәһмас, Әдһәм, Чәфәр хан, Рза хан, Мәһәммәд хан, Һејдәр хан, Мирзә Меһди хан вә башгаларыдыр.

М у ә л л и м: Фачиәдә даһа һансы сурәтләр вардыр?

Ш а к и р д: Күрчү бәј, Чавад, Салеһ, Муса бәј, Күлчаһач, Рзагулу, јолчулар вә башгалары.

Изаһ едирәм ки, бу сурәтләр ичәрисиндә ән башлычасы Надир олдуғундан драматург фачиәјә онун адыны вермишдир. Фачиәдәки бүтүн һадисәләр Надирин әтрафында кедир. Сүжет әсасән онунла бағлыдыр. Әкәр әсәрин композисијасына диггәт етсәк, көрүрүк ки, драматург халг һәјаты илә сарај һәјатыны кәскин сурәтдә фәргләндирмәјә сә'ј етмишдир. Мәсәлән, әсәрин биринчи мәчлисиндә Шаһ Султан Һүсејн ханын сарајы көстәрилир. Хаин вәзир Әдһәм шаһлығы әлә алмаг үчүн Султан Һүсејн ханы вә вәлиәһд Тәһмасы арадан көтүрмәјә чалышыр, јаделли ишғалчыларын вәтәни гәсб етмәсинә имкан јарадыр.

Тарихи фактлардан истифадә едәрәк, шакирдләрә изаһ едирәм ки, Иран дөвләти һәмин дөврдә ағыр малијјә бөһраны кечирирди. Узун сүрән мүһарибәләр, шаһ сарајынын бәдхәрчлији дөвләт хәзинәсини бошалтмышды.

Формал олараг дөвләтин башчысы сајылан Шаһ Һүсејн әслиндә бир чох вилајәтләр үзәриндә һакимијјәтдән мәһрум олмушду. I Пјотр һөкумәтинин Ирандакы сәфири, Русијанын көркәмли дөвләт хадими Артеми Волынски Шаһ Һүсејн һаггында јазырды: «...Бурада инди елә һаким вардыр ки, тәбә'ләри онун үзәриндә һакимдирләр». Волынски сөзүнә давам едә-

рәк јенә јазырды: «Онларын шаһы суверендирсә дә, әслиндә һакимијјәтиндән тәкчә бир ад галмышдыр... Тамаһкар һакимләр мејвәләри өзләри көтүрүб јарпагларыны дөвләтә верирләр». (Азәрбајчан тарихи, I чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 310).

Мүәллим: Демәли бу сәһнәдә сарај һәјаты башдан-аја-га рәзаләтдир, хәјанәтдир. Шаһ өзү дә фәрсизин биридир.

Икинчи вә үчүнчү мәчлисләрдә бунун әксинә, садә халг һәјаты көстәрилир.

Сарај һәјатыны, шаһ Тәһмасын евини көстәрән дөрдүнчү мәчлиси изаһ едәркән дејирәм ки, шаһ дәјишмишсә дә деспотизм гурулушунун, имтијазлы синифләрин тәбиәти дәјишилмишсә дә бу синифләрин тәбиәти дәјишилмәмишдир. Шаһ Султан Һүсејн ханын сарајында вәзир Әдһәм интрига илә мәшғул идисә, бурада да вәзир Һејдәр хан һәм шаһа, һәм дә Надирә гују газмаға һазырлашыр.

Надирин сарајыны көстәрән бешинчи мәчлисдә јенә ханларын, ә'јанларын хәјанәти башлајыр.

Халг ичәрисиндән чыхмыш Надир вар гүввәсини вәтән вә милләт јолунда сәрф едир.

«Һазырыг вәтән јолунда баш гојмаға»—дејән халг Надирин чағырышыны разылыгла гәбул едир вә онун гошунуна ахышыб кәлир. Надир бөјүк бир орду дүзәлдәрәк Иранын һөкмдары Тәһмас шаһын һүзуруна кәлиб өз нијјәтләрини дејир вә бүтүн Ираны дүшмәнләрдән хилас едир.

Надир шаһ сурәтиндә Нәриманов өлкәнин вә дөвләтин гејдини чәкән вә онун тәрәггиси үчүн чалышан һөкмдар сурәти јаратмышдыр.

Шаһлыға чатандан сонра Надир халгын күзәранлыны јахшылашдырмаг үчүн бир сыра ислаһатлар апарыр: бәјлик үсули идарәсини мәһдудлашдырыр, ајры-ајры ханларын ихтијарыны әлиндән алыб, онлары шаһа табе олан дөвләт мә'мурларына чевирир, ири феодалларын вә нүфузлу руһанил әрин ихтијарында олан торпаглары дөвләт хәзинәси һесабына кечирир вә ордуну мөһкәмләдир. Надир шаһ дејир: «...Бир дөвләт ки, моллалар ихтијарында јашады о дөвләтдә тәрәгги олмаз... Чүнки бир нечә сәбәбләрә көрә молла гисми һәмишә чалышыр ки, халгы гаранлыгда јашатсын... Даһа доғрусу, дөвләтә даир ганунлары билмәррә руһанилардән алмаг кәрәкдир...».

Бүтүн бу демократик идејалар вә ислаһатлар сарај адамларынын вә Иранын дүшмәнләринин мүгавимәтинә раст кәлир.

Мүәллим: Надирә гаршы галхан үсјанларын нәтичәси нә олду?

Шакирдләр: Надир шаһын Азәрбајчаны вә елкәләри әсарәт алтына алмаг чәһдләри мәғлубијјәтлә гуртарды.

Шакирдләрә изаһ едиб дејирәм ки, ихтијарлары мәһдудлашдырылмыш феодаллар, әјанлар вә руһанилар Надирин башы арасыкәсилмәз үсјанлары јатыртмаға гарышмасындан истифадә едәрәк, ону (Надири) вә оғлу Рзагулуну арадан көтүрмәк үчүн кизли данышыглар апарырлар. Онлар һәтта бир дәфә шаһ ова чыхаркән она гаршы суигәсд дүзәлдир, тагсырыны исә вәлиәһдин үстүнә атырлар.

Фикрими шакирдләрә даһа ајдын чатдырмаг үчүн бешинчи мәчлисдән ашағыдакы һиссәни дәрсликдән охутдурурам.

Надир шаһ (үзү Чәфәр хана) — Нечә олду?

Чәфәр хан — Гиблеји-аләм, бурадан чыхандан сонра вәлиәһд бизә деди ки, мән өзүм кәрәк о бәдбәхти ахтарам тапам, башына бир нечә адам чәм едиб шәһәрдән кәнара чыхды.

Надир шаһ — Һә... һә... Тамаһ күч кәтирибдир. (Ачыглы ајаға дурур). Дашы даш үстә гојмарам, бојнунузу бир дәгигәдә вурдурарам. Ираны алт-үст едәрәм, бу саат оғлуму голу бағлы бураја кәтирмәсәниз. Дурмајын!

...Рзагулу ханы кәтирирләр.

Надир шаһ (башыны галдырыб Рзагулу хана) — Бәдбәхт оғлум, тамаһкар оғлум, атандан артыгмы дөвләтә, милләтә гуллуг едәчәкдин ки, бу фикирләрә дүшдүн? (Һирсли) апарын бу саат бунун ики көзләрини дә чыхардын...

Мирзә Меһди хан (јыхылыр Надир шаһын ајагларына) — Гиблеји-аләм, нечә илдир гуллуг едирәм. Бу вахтадәк бир тәвәггәм олмајыбдыр ки, гәбул етмәјәсиниз. Ахырынчы тәвәггәмдир, вәлиәһди бәдбәхт етмәјиниз. (Н. Нәриманов, Әсәрләри, Бакы, 1956, сәһ. 153, 154).

Шакирдләрә изаһ едиб дејирәм ки, көрүрсүнүзмү Надир ханн сарај адамларынын фырылдағына о гәдәр инанмышдыр ки, јеканә јахын адамы олан Мирзә Меһди ханын јалварышларына: «Итил көзүмдән. Сән дә онунла дилбир олубсан?» чавабыны верир. Надир шаһын өз арвады Күлчаһанын көз јашларына да рәһм етмәдикдә, фырылдагчы вәзирләринә алдандығы бир даһа ајдынлашыр.

Әсәрдә ана фәрјадынын гүввәтли верилмәси шакирдләрдә сарај ә'јанларынын торуна дүшән шаһа гаршы даһа дәрин

7. Сифариш 201

нифрәт һисси ојадыр. Шаһлыға гаршы нифрәт һиссинин гүввәтләндирилмәси үчүн дејирәм ки, ананын әлачы һәр шејдән үзүлдүкдән сонра һеч олмаса ики саатлыға оғлунун көзләринә дојунча бахмағы хаһиш едирсә дә, нәтичәсиз галыр.

Надир һијләјә алданыб әмәлдән пешиман олса да, һеч бир фајда вермир, әксинә, 50 нәфәр сарај адамыны өлдүрмәјә һазырлашан шаһын өзүнү 1747-чи илдә өлдүрүрләр. Бундан сонра онун дөвләти тамамилә дағылыр.

Беләликлә, Нәримановун јаратдығы Надир сурәти бүтүн Шәргин шаһлары кими гәддар, амансыз вә мүстәбиддир. Бүтүн зүлмкарлар кими о да һамыдан шүбһәләнир, өзүнүн ән јахын адамларына белә инанмыр, һеч кәсә е'тибар етмир, адамларын бојунларыны вурдурур, дар ағачындан асдырыр, дилләрини кәсдирир, көзләрини чыхартдырыр. Нәриманов көстәрир ки, мүстәбидлик мүтләгијјәтин ичтимаи тәбиәтиндән доғур.

Н. Нәримановун јаратдығы Надир шаһ һөкмдар сурәти илә тарихи шәхсијјәт олан Надир арасында бир чох ујғун чәһәтләр вардыр. Одур ки, әсәри јазаркән тарихи шәхсијјәт олан Надирлә бағлы һадисәләр јазычынын әсас материалы олмушдур. Тарихдә олмуш Надирлә, Нәримановун јаратдығы Надир сурәти арасында фәрг дә чох бөјүкдүр. Нәримановун Надири даһа чох мүтәрәгги идејалар дашыјан бир әдәби сурәтдир. Әсәрдә Нәриманов, падшаһ нә гәдәр ағыллы вә гүдрәтли олса да, мүтләгијјәт гурулушу шәраитиндә онун ислаһатларынын ичрасына, халгын азад вә хошбәхт күзәранына һеч бир үмид олмамасы фикринә кәлиб чыхыр. Мүәллиф охучуну демократик гурулушун — халг һакимијјәтинин — зәрури олмасы фикринә кәтириб чыхарыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, әсәрдә Нәримановун адил һөкмдар јаратмаг фикри тарихи һадисәләр фонунда мәһдудлашыр, әслиндә адил олмајан Надир шаһ әсәрин сонуна доғру даһа чох мәһдудлашыр вә тамамилә зәифләјир.

«Надир шаһ» фачиәсини ашағыдакы суалларла јекунлашдырырам:

1. Ингилабдан әввәл «Надир шаһ» фачиәсинин тамашаја гојулмасына нә үчүн ичазә вермирдиләр?
2. «Надир шаһ» фачиәсиндә халгын азадлыг мүбаризәсиндәки ролу нечә көстәрилмишдир?
3. Надир шаһы фачиә гәһрәманы кими сәчијјәләндирин.
4. Фачиәнин драматик конфликтини мүәјјәнләшдирин.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал 1. Ашағыдакы чүмләдә мүбтәдадан сонра веркүлүн гојулмасы дүзкүндүрмү? Әкәр дүзкүндүрсә, сәбәбини ајдынлашдырмағынызы хаһиш едирәм.

Јетим, Һејдәрин отагдан чыхмасыны көзләмәди.

Суал 2. Дәрсин мөвзусуну журнала јазаркән, һәмин мөвзунун адыны дырнаға алмаг лазымдырмы?

Ј. ЈУСИФОВ — Бәрдә рајону

Чаваб 1. Көстәрилән чүмләдә мүбтәдадан сонра веркүл гојулмасы тамамилә дүзкүндүр. Чүнки дургу ишарәләри гајдаларына әсасән мүбтәдадан сонра кәлиб, башга үзв вәзифәсиндә ишләнән сөз әкәр мүбтәданын икинчи тәрәфи кими анлашыларса, елә һалда мүбтәдадан сонра веркүл гојулур (бах: З. Будагова, Р. Рүстәмов «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри», Бакы 1965).

Јетим, Һејдәрин отагдан чыхдығыны көзләмәди чүмләсиндә мүбтәдадан сонра веркүл гојулмазса, **Һејдәрин** сөзү **Јетим** сөзүнүн икинчи тәрәфи кими анлашыла биләр вә бу, чүмләнин охунушуну чәтинләшдирмәјә, мә'нанын сәһв баша дүшүлмәсинә сәбәб олар. Тәхминән, ејни вәзијјәти ашағыдакы чүмләдә дә һисс етмәк чәтин дејил:

Гоча, әмиоғлу илә көрүшдү, саламлашды. (С. С. Ахундов). Гүдрәт, Аслановун бу әһвалаты нә үчүн сөјләдијини бир дүрлү баша дүшдү (Һ. Меһдијев). Уста, Чәмили сәсләди (Һ. Меһди) вә с.

Чаваб 2. Синиф журналында вә дикәр сәнәдләрдә Азәрбајчан дили үзрә мөвзунун адыны дырнагда јазмаға һеч бир әсас вә еһтијач јохдур. Чүнки мөвзулар журнала дәрсликдәки параграфлар үзрә дејил, програмдакы бәнд-мөвзулар әсасында јазылыр. Мәсәлән, сифәтин мүгајисә дәрәчәләри, фе'лин мә'нача нөвләринә аид чалышмалар вә с.

Әдәбијјатдан исә, мә'лум мәсәләдир ки, анчаг бәдии әсәрләрин адлары дырнагда верилмәлидир; мәсәлән, «Короғлу» дастанындан «Гыратын тә'рифи» гошмасы, Фүзулинин «Мәни чандан усандырды...» гәзәлинин ифадәли охунмасы вә тәһлили вә с.

Суал 1. Аид вә **даир** сөзләри арасында фәрг вармы? Ејни бир чүмләдә бунларын һәр икисиндән истифадә етмәк олармы?

Суал 2. Хаһиш едирәм протокол јазмағын гајдасыны, гыса да олса, изаһ едәсиниз.

А. ӘЗИМОВ — Астара рајону.

Чаваб 1. Аид вә **даир** сөзләри гошмадыр; мә'нача бири-биринә јахын олдуглары на көрә синоним гошмалардыр. **Мәхсус** сөзү дә һәмин гошмаларын синоними кими ишләдилир. Үмумијјәтлә, синоним сөзләр бири-бириндән мүәјјән мә'на чаларлығына көрә фәргләндији кими, **аид, даир, мәхсус** гошмалары да нитгдә үслуб чәһәтдән мәга-

мына көрә ишләдилир. Мәсәлән **мәнә аид китаблар, мәнә мәхсус китаблар** демәк мүмкүн олдуғу һалда, мәнә **даир китаблар** ишләтмәк јахшы сәсләнмир; јахуд **грамматикаја аид тәдгигатлар, грамматикаја даир тәдгигатлар** ифадәләриндә аид вә даир гошмаларынын һәр икисиндән истифадә етмәк мүнасиб олдуғу һалда, еjни ифадәдә **мәхсус** гошмасыны ишләтмәк, нечә дејәрләр, јеринә дүшмүр. Бир сөзлә, бири дикәринин синоними олуб, аидлик мәзмуну ифадә едән һәмин гошмалардан (аид, даир, мәхсус) нә заман истифадә етмәк лазым олдуғуну конкрет шәкилдә көстәрмәк олмаз; бу сөјләнилән фикирдә онларын конкрет мәгамда ишләдилмәсинин мүнасиблијиндән асылыдыр.

Чаваб 2. Протокол, мә'лум олдуғу үзрә, әмәли јазылар сырасына дахилдир.

Бу вә ја дикәр јығынчагда мүзакирә едилән мәсәләни вә һәмин мәсәләјә даир гәрары рәсмиләшдирмәк мәгсәдилә протокол тәртиб едилир. Протоколда ичласын кедиши заманы бүтүн дејиләнләри әкс етдирмәк тәләб олунмур. Сөјләнилмиш фикирләрдән орада јалныз ән әсас, ән вачиб оланлары гејд едилир.

Һәр бир протоколда ашағыдакылар өз әксини тапмалыдыр:

1. Протоколун нөмрәси.
2. Протоколлашдырылан ичласын ады.
3. Ичласын тарихи.
4. Ичласда иштирак едәнләрин мигдары (иштиракчылар сајча аз олдугда вә ја даһа вачиб бир мәсәлә мүзакирә едилдикдә ад вә фамилијалар гејд едилир).
5. Сәдр вә катибин фамилијасы.
6. Күндәлик мәсәләләр.
7. «Ешидилди», «Гәрара алынды» бөлмәләри.
8. Сәдр вә катибин имзасы.

Протоколун ики нөвү олур: 1) садә протокол. 2) мүрәккәб протокол.

Садә протоколда әсас диггәт гәрарын формалашдырылмасына верилир. «Ешидилди» графасында јалныз мүзакирә олунан мәсәлә барәдә јазылыр, «Гәрара алынды» графасында исә мүзакирә едилән мәсәлә илә әлагәдар гәбул олунмуш резолјусија гејд едилир.

Мүрәккәб протоколда «Ешидилди» графасы илә «Гәрара алынды» графасы арасында чыхышларын гыса мәзмуну верилир; бә'зән ла- чыхыш едәнин јалныз фамилијасы көстәрилир. Тәклифләр, гәрар ка- јиһәси бүтов вә дәгиг шәкилдә гејд олунур. Сәсвермә мүддәтиндә протоколда тиб бу вә ја дикәр тәклифә сәс верәнләрин мигдарыны әкс етдирир.

Инди исә садә вә мүрәккәб протокола аид конкрет нүмунәләр көстәрәк.

С а д ә п р о т о к о л а а и д н ү м у н ә

П Р О Т О К О Л № 2

1970-чи ил октјабрын 16-да Кировабад шәһәр 5 № ли мәктәбин VIII синиф шакирдләринин ичласы олур. Ичласда 37 шакирд иштирак едир.

Сәдр: Надир Әлијев.
Катиб: Зивәр Ағајева.

К Ү Н Д Ә Л И К М Ә С Ә Л Ә Л Ә Р:

1. Синиф дивар гәзети редколлекијасынын сечилмәси.
2. Көј көлә сәјаһәт тәшкил едилмәси.

Ешидилди:

Синиф нүмајәндәси Сәјјарә Рзајеванын мә'луматы динләнилир: о, синиф дивар гәзетинин бурахылмасы үчүн редколлекија сечилмәси тәклифини ирәли сүрүр.

Гәрара алынды:

Ајда бир дәфәдән аз олмајараг, «Ә'ла тәһсил уғрунда» адлы дивар гәзети бурахылсын.

Ашағыдакы јолдашлардан ибарәт редаксија һеј'әти сечилсин: К. Таһиров, С. Кәримова, Д. Закирова.

Ешидилди:

Көј көлә сәјаһәт тәшкил етмәк һаггында Ј. Чәфәрова тәклиф ирәли сүрдү.

Гәрара алынды:

Октјабрын 26-да, истираһәт күнү Көј көлә сәјаһәт тәшкил олунсун. Сәјаһәтин тәшкили иши А. Маһмудов вә Т. Сә'дијеваја тапшырылсын.

Сәдр (имза)
Катиб (имза)

М ү р ә к к ә б п р о т о к о л а а и д н ү м у н ә

П Р О Т О К О Л № 8

1971-чи ил нојабрын 12-дә Кировабад шәһәр 5 №-ли мәктәб комсомолчуларынын үмуми ичласы кечирилир. Ичласда 57 комсомолчу иштирак едир.

Сәдр: Рә'на Һачыјева.
Катиб: Не'мәт Гулијев.

К Ү Н Д Ә Л И К М Ә С Ә Л Ә Л Ә Р:

1. 1 рүбдә комсомолчуларын дәрс мүвәффәгијјәти һаггында.
2. Театра коллектив кедишин тәшкили.

Ешидилди:

Комсомол тәшкилатынын катиби Надир Бабајев гејд едир ки, 1 рүбдә комсомолчуларын әксәријјәти «5» вә «4» гијмәтләр алмышлар. Сәјјарә Һашымова вә Таһир Абдуллајев дәрс ә'лачыларыдыр. Лакин комсомолчулар арасында бә'зи фәнләрдән «2» гијмәт аланлар да олмушдур. Мәсәлән, Саһиб Дадашов Азәрбајчан дилиндән, Адил Рәһимов исә һеометријадан «2» гијмәт алмышлар.

Чыхыш етдиләр:

Мәммәдова Камилә деди: һәмин комсомолчуларын мүхтәлиф фәнләрдән «2» гијмәт алмаларында тәгсиркар өзләридирләр. Онлар, хүсусән Адил Рәһимов дәрсә кифајәт гәдәр һазырлыглы кәлмирләр, өз тапшырыгларыны вахты-вахтында јеринә јетирмирләр.

Сәрдар Камилов тәклиф едир ки, керидә галан јолдашлара гүввәтли шакирдләрдән бир нечәси тәһким едилсин. Онлар өз синиф јолдашларына көмәк көстәрсинләр.

Гәрара алынды:

1. Саһиб Дадашов вә Адил Рәһимовдан тәләб едилсин ки, онлар «2» гијмәт алдыглары фәнләри өјрәнмәјә даһа чидди јанашсынлар.

2. Д. Ханларова тапшырылсын ки, о, Т. Әлијеваја Азәрбајчан дилини јахшы өјрәнмәкдә јахындан көмәк көстәрсин.

3. С. Гасымовун нәзәринә чатдырылсын ки, онун физикадан керидә галмасынын сәбәби дәрсә сојуг мүнасибәт көстәрмәси илә әлагәдардыр.

4. Бир ајдан сонра мүхтәлиф фәнләрдән керидә галан комсомолчуларын мә'луматлары динләнилсин.

Ешидилди:

Л. Хәлилова Чәфәр Чаббарлы адына Кировабад Дөвләт Драм Театрында јени тамашаја коллектив бахыш кечирмәк һаггында мә'лумат верди.

Гәрара алынды:

Театра кедиш нојабрын ахырында тәшкил едилсин.

Сәдр: (имза)
Катиб: (имза)

Суал 1. Әлдә олан тә'лимата көрә IX—X синифләрдә иншаја һәм Азәрбајчан дили, һәм дә әдәбијјат үзрә гијмәт верилир. Кечән илдән X синифдә Азәрбајчан дили ајрыча бир фәнн кими тәдрис едилир. Белә һалда, јенә иншаја ики гијмәт јазылыр. Мәкәр Азәрбајчан дили үзрә ајрыча јохлама јазылар апармаг лазым дејилми?

IX синифдә Азәрбајчан дилиндән дә гијмәт верилирсә, онда һәмин гијмәт рүблүк гијмәтләрин һансы графасына јазылмалыдыр? Һәмин синифдә дил чәһәтдән «2», әдәбијјат бахымындан исә «3» гијмәтә лајиг көрүлмүш иншаја үмуми «3» гијмәт вермәк олармы?

Бүтүн бу мәсәләләри, мүхтәсәр дә олса, ајдынлашдырмағынызы хаһиш едирәм.

Суал 2. X синифдә имтаһан јазы иши апаран мүәллим шакирдин јазысыны дүзкүн гијмәтләндирмирсә, ассистент өз е'тиразыны билдирмәјә, јазыны јенидән јохламағы тәләб етмәјә һаглыдырмы?

Б. ӘЛИЈЕВ—Нахчыван.

Чаваб 1. IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили хүсуси бир фәнн кими кечилмир. X синифләрдә кечән тәдрис илиндән Азәрбајчан дилинә ајрылмыш саатлар јалныз мәшғәлә апармаг—сәккизиллик мәктәбдә шакирдләрә верилмиш билик вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк, үмумиләшдирмәк мәгсәдини дашыјыр. Демәк, бу мәшғәләләр систематик бир курс характерини дашымыр вә тәдрис планында ајрыча бир фәнн кими јер тутмур. Одур ки, X синифдә иншанын дилинә верилән гијмәт, әкәр тә'бири чаизсә, һеч дә һәмин мәшғәләләрин һесабына кечирилмир.

Әдәбијјат дилла мөһкәм әлагәли бир фәнндир. Бу вә ја дикәр әдәби мөвзуну көзәл билиб, ону јахшы даныша билмәјән, нитгиндә әдәби дилин ганунларына риајәт етмәјән шакирдә мәкәр јүксәк гијмәт јазмаға һагг верилирми? Ајдын мәсәләдир ки, мәзмуну гәнаәтбәхш олуб, дилиндә чохлу нөгсана јол верилән иншаја мүсбәт гијмәт вермәк мүмкүн дејилдир; тә'лиматда да бу мәһз белә тәләб олунур

Фикримизи һәјати бир мисалла әсасландырмаг истәрдик. Сатирик мәчмуәләрдән бириндә белә бир шәкил верилмишдир: өн тәрәфдә рәссам бир гадына өз чәкдији шәкли көстәрир; гадын она һејрәтлә бахыр. Шәкилдә мөһкәм көвдәли бир палыд агачы тәсвир олунмуш-

дур. Донузлар агача «дырмашыб», онун будаглары үстүндә палыд гозасы јејирләр. Лакин шәкил сон дәрәчә көзәл чәкилмиш вә рәссам рәнкләрдән бөјүк мәһарәтлә истифадә етмишдир. Демәк, һәмин шәклин «мүәллифи», нечә дејәрләр, рәссам олмағына рәссамдыр, лакин онун чәкдији шәкил мәзмунуна көрә анчаг күлүш доғура биләр.

Бә'зән дә белә ола билир ки, «рәссамын» чәкдији шәкил мәзмунлу вә мә'налы олур, лакин чизкиләрдән, рәнкләрдән дүзкүн истифадә етмәји бачармадығы үчүн онун иши һеч кәсин үрәјинә јатмыр, һеч кәсдә мараг ојатмыр; һамы бир сөз дејир: бу нә шәкилдир?

Мәзмуна көрә форма сечмәк, мәзмунла форманын вәһдәтинә әсасланмаг инша јазылар үчүн дә мүһүм шәртдир. Буна көрәдир ки, шакирдләрин инша јазмаг бачарығыны ики чәһәтдән—һәм мәзмунуна (әдәби материалы, үмумијјәтлә, мәзмуну шакирдин нә дәрәчәдә дүзкүн дәрк етмәси бахымындан), һәм дә формасына (дилинә) көрә гијмәтләндирмәк тәләб олунур. Бу о демәкдир ки, әкәр шакирдин јазысы дил чәһәтдән чидди сурәтдә нөгсанлыдырса, әдәбијјатдан да онун билијинә мүсбәт гијмәт вермәк олмаз. Әкәр мәзмун чәһәтдән нөгсанлыдырса, демәк, јенә дә әдәбијјатдан гијмәти ашағы салынмалыдыр. Бурада әсас характерик чәһәт онда өзүнү көстәрир ки, мүәллим IX—X синифләрдә шакирдин әдәбијјат үзрә билијини гијмәтләндирмәкдә јохлама иншалара әсасланаркән иншанын мәгбул вә гејри-мәгбул олдуғуну мүәјјәнләшдирмәлидир.

Конкрет нәтичәләри ашағыдакы шәкилдә гејд етмәк олар:

а) Иншаја дил үзрә мәнфи гијмәт верилмишсә, јазы иши бүтөвлүклә гејри-мәгбул һесаб едилир; демәк, шакирдин әдәбијјат үзрә (иншанын мәзмуну үзрә) алдығы мүсбәт гијмәт, мүәјјән мә'нада, өз әһәмијјәтини итирир. Унутмаг олмаз ки, ахы инша мәһз јазы илә әлагәдар иш нөвүдүр. Савадсыз јазылмыш јазы исә һеч бир вәчһлә мәгбул һесаб едилә билмәз.

б) Иншаја дил үзрә мүсбәт, әдәбијјат үзрә исә мәнфи гијмәт верилдикдә, шифаһи чавабларына көрә, шакирдә рүблүкдә әдәбијјатдан мүсбәт гијмәт вермәк мүмкүн ола билир.

в) Инша истәр дил, истәрсә дә әдәбијјат үзрә мүхтәлиф мүсбәт балларла гијмәтләндирилдикдә, шакирдин рүблүк вә ја имтаһан гијмәти мүәјјәнләшдириләркән, онун јазысына верилмиш һәр ики гијмәт үмумиләшдирилир; мәсәлән, әдәбијјат үзрә «5», дил үзрә исә «3» гијмәтә лајиг көрүлмүш инша «4» гијмәтлә гәбул олунур.

г) IX—X синифләрдә иншанын дилинә верилән гијмәт рүблүкдә гијмәтләрин һеч бир графикасына јазылмыр; чүнки һәмин синифләрдә Азәрбајчан дили хүсуси бир фәнн кими тәдрис планына дахил едилмәмишдир.

Чаваб 2. Мүәллимин имтаһан јазысына вердији гијмәтә ассистент е'тираз едәрсә, мәктәбин рәһбәрлији мүтләг онун е'тиразына бахмалы вә конкрет тәдбирләр көрмәлидир. Лазым кәлдикдә, мәктәбин директору шәһәрин, рајонун ән јахшы дил-әдәбијјат мүәллимләриндән 1—2 нәфәрини мүбаһисәни ајдынлашдырмаға чәлб едә биләр. Мүбаһисә комиссијасы јазыны бир даһа јохлајыб, орадакы сәһвләри тә'лимата ујгун шәкилдә тәһлил етдикдән вә башга објектив сәбәбләри өјрәндикдән сонра комиссијанын рә'јини тәртиб етмәли вә ону директор, тәдрис һиссә мүдири, партија тәшкилаты катиби вә комиссијанын дикәр үзвләри имзаламалыдырлар

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

Мүасир дәрс шакирдләрин идракыны вә габилијјәтини инкишаф етдирмәли, онларын үмуми инкишафына хидмәт көстәрмәлидир. Дәрс шакирдләрә дүшүнмәји, мүстәгил мүһакимә јүрүтмәји, сәбәб вә нәтиҹә әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәји, өз фикирләрини тутарлы дәлилләрлә сүбут етмәји өјрәтмәлидир. Һәр бир мүәллим методиканын бу тәләбләринә әмәл етмәлидир. Бу саһәдә мүәллимләримизә, хүсусилә кәнҹ мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә дәрсиң сәмәрәли тәшкили илә әлагәдар олараг Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин Програм-Методика Идарәсинин бурахдығы китабчаларын хүласәси илә онлары таныш едирик.

«МҮАСИР ДӘРСӘ ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘР ҺАГГЫНДА» — Азәрбајҹан ССР Маариф назири М. Меһдизадәнин мүәллимләрин республика елми-практик конфрансында сөјләдији мә'рузәсидир. Назир јазыр ки, сөһбәт тәдрис просесинин еффективлијинин артырылмасындан, даһа конкрет демиш олсаг, дәрсдән-дәрсин јенидән гурулмасындан кедир.

Даһа сонра сөзүндә давам едән натиг көстәрир ки, һазырда дәрси тәкмилләшдирмәјин педагожи мәтбуатда дәфәләрлә јазылмыш ашағыдакы әсас истигамәтләри мүәјјәнләшдирилмишдир.

Дәрсин идеја-елми сәвијјәсинин јүксәлдилмәси; дәрсдә шакирдләрин идрак фәалијјәтинин инкишаф етдирилмәси, вахтдан сәмәрәли истифадә олунмасы; тәдрис ишинин бөлүшдүрүлмәси; тә'лимин мүасир техники васитәләринин кениш тәтбиги шакирдләр тәрәфиндән биликләрин мәнимсәнилмәси просесинин дәгиг сурәтдә идарә едилмәси.

Бундан сонра мүәллиф дәрсин әсас истигамәтләринин үзәриндә дурур вә онлары ајры-ајрылыгда шәрһ едир.

Тә'лимин бүтүн мәзмунунда елмилијин, коммунист идејалылығынын вә партијалылығынын тә'мин едилмәси мәсәләсиндән бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, бу мәсәлә дәрсә верилән биринчи дәрәҹәли тәләб олмуш вә биринчи дәрәҹәли тәләб олараг да галмагдадыр. Методик ҹәһәтдән дәрс нә ҹүр јахшы гурулурса гурулсун, бунсуз онун еффективлијиндән һеч бир сөһбәт ачмаға дәјмәз.

Дәрсдә бүтүн шакирдләрин мәһсулдар ишлә тә'мин едилмәси онларың идрак фәалијјәтинин вә мүстәгиллијинин гүввәтләндирилмәси мәсәләсиндән данышан назир көстәрир ки, бүтүн бунлар дәрсин еффективлијини артырмағын әсас шәртләриндән олмагла, тә'лим просесинин елә бир истинад нөгтәсидир ки, онун васитәси илә шакирдләрин билик сәвијјәсини вә мүвәффәгијјәтини ҹидди сурәтдә вә гәтијјәтлә јүксәлтмәк олар.

Мүәллиф сөзүндә давам едәрәк јазыр:

— Шакирдләрин идрак фәалијјәтинин гүввәтләндирилмәси о заман тә'мин едилир ки, онлар өзләринин бүтүн гүввәләри илә тә'лим просесинә ҹәлб олунсунлар; билик газанмагда бу биликләри тәҹрүбәдә тәтбиг етмәкдә, практик ишдә мүәллимин рәһбәрлији илә мүстәгиллик көстәрсинләр; тәдрис мәсәләләринин рәһбәрлији илә мүстәгиллик көстәрсинләр; тәдрис мәсәләләринин һәллини јени факт вә һадисәләри дәрк етмәк просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләрин арадан галдырылмасына јарадыҹылыгла јанашсынлар; бүтүн дәрслә әлагәдар бүтүн тәдрис ишләри илә мәшғул олсунлар.

Даһа сонра мүәллиф көстәрир ки, бунларын һамысы габагҹыл мүәллимләрин дәрсләриндә мүхтәлиф формаларда, бүтүн дәрс мүддәтиндә тәдрис ишинин мүхтәлиф садә вә мүрәккәб нөвләриндә өзүнү көстәрир, мүхтәлиф дидактик пријомларын тәтбиги илә шәртләнир; лакин һәр шеједән артыг вә һәр шејдән әввәл, мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләрин фронтал, груп шәклиндә вә фәрди мүстәгил иш нөвләринин аһәнкдар сурәтдә әлагәләндирилмәсиндә нәзәрә чарпыр. Мүстәгил тәдрис ишләринин нөвләри исә рәнкарәнк ола биләр; китаб үзәриндә мүстәгил иш (дәрсликләр, илк мәнбәләр, мә'лумат китаблары вә с.), јазы ишләри (инша, мәсәлә һәлли вә с.) практик ишләр вә лабораторија ишләри, мүшаһидәләр вә с. бураја дахилдир.

Мүәллиф јухарыда дедикләрини сүбута јетирмәк үчүн республикамызын мүхтәлиф рајон вә мәктәбләриндә чалышан габагҹыл мүәллимләрин бу саһәдәки јахшы иш тәҹрүбәләриндән нүмунәләр кәтирир.

Китабчада көстәрилир ки, јени програмлар өз принсипиал әсаслары илә шакирдләрин идрак, хүсусән тәфәккүр фәалијјәтини һәртәрәфли гүввәтләндирмәји тәләб едир. Бу аксиоманы мүәллимләр вә биринчи нөвбәдә, ибтидаи синиф мүәллимләри јаддан чыхармырлар.

Мүәллиф ону да гејд едир ки, севиндириҹи һалдыр ки, биздә бу мүрәккәб ишин өһдәсиндән усталыгла кәлән габагҹыл синиф мүәллимләринин бөјүк бир дәстәси јетишмишдир. Сонра китабчада һәмин синиф мүәллимләринин иш тәҹрүбәләриндән бәһс олунур.

Мүәллиф бир мәсәләнин үзәриндә дә әсаслы дајаныр вә көстәрир ки, беләликлә, һәр бир шакирдин, бүтүнлүклә синфин тәфәккүр фәалијјәтинин гүввәтләндирилмәсинә мүәллимин гајғы көстәрмәси елә бир тәләбдир ки, буну тәтбиг етмәдән чәтин ки, дәрсин еффективлијини јүксәлтмәк мүмкүн олсун. Һәмин тәләби јалныз дикәр тәләбләрин бүтөв бир комплексини һәјата кечирмәклә, һәр шејдән әввәл исә, дәрсин гурулушуну көкүндән јахшылашдырмагла јеринә јетирмәк олар. **Дәрсин гурулушу—онун мүһүм тәшкилати тәрәфидир.**

Бундан сонра мүәллиф дәрсин гурулушуна верилән тәләбләр үзәриндә дајаныр вә онлары шәрһ едир.

Мүәллиф һәмчинин «Тә'лимин мүхтәлиф метод вә пријомларындан дәрсләрдә истифадә едилмәси һаггында», «Дәрсдә проблем ситуасија јарадылмасы һаггында», «Дәрсдә экс әлагә мәсәләсинә даир», «Тәдрис просесини интенсивләшдирмәк мәсәләләри һаггында», «Тә'лимин мүасир техника васитәләринин дәрсдә тәтбиги һаг-

тында» кими мәсәләләр үзәриндә дајаныр вә онлары изаһ вә шәрһ едир.

«ДӘРСИН СӘМӘРӘЛИ ТӘШКИЛИ» методик вәсаит педагожи елмләр намизәди М. Исмиханов тәрәфиндән јазылмышдыр. Мүәллиф көстәрир ки, дәрсин тә'лим ишиндә даһа артыг сәмәрә вермәси, јә'ни шагирдләрин мөһкәм билик вә бачарыгла силаһландырмасы, онларын идрак просесини фәаллашдырмасы вә тәрбијә вәзифәләрини даһа јахшы һәјата кечирмәси үчүн бир сыра педагожи тәләбләри көзләмәк лазымдыр...

Сонра мүәллиф бунларын бир нечәсинин үзәриндә дајаныр. Бунлардан бири дәрс—мүәллимин јарадычылыг ишидир.

Бу мәсәләдән бәһс едән мүәллиф јазыр ки, дәрсин сәмәрәли тәшкилиндә онун дүзкүн башланмасы мүһүм шәртдир. Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндә фәннин хүсусијјәтиндән асылы олараг дәрсләрин башланғычы мүхтәлиф шәкилдә тәшкил едилир... Белә бир киришдән сонра мүәллиф һәмин дәрсләрин нүмунәләриндән бәһс едир. О, көстәрир ки, габагчыл мүәллимләр дәрсдә јени билијин нә заман верилмәси мәсәләсинә дә јарадычылыгла јанашырлар.

Һәмчинин мүәллиф дәрсдә биликләрин мөһкәмләндирилмәси мәсәләсиндән дә бәһс едир вә көстәрир ки, јени кечиләнләрин мөһкәмләндирилмәси үчүн дәрсдә хүсуси вахт ајрылыб-ајрылмамасы мәсәләси өјрәнилән материалын характериндән, чәтинлик дәрәчәсиндән, шагирдләрин мәнимсәмә сәвијјәсиндән асылы олараг мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Сонра мүәллиф һәмин мәсәләнин үзәриндә дајаныр, ону кенишлији илә изаһ едир вә мәсәләнин шәрһи илә әлагәдар олараг ајры-ајры дәрс нүмунәләри верир.

«Дәрсдә мүәллим аз, шагирдләр исә чох ишләмәлидир» башлығы алтындакы сөһбәтиндә мүәллиф көстәрир ки, дәрс-мүәллим вә шагирдләрин биркә фәалијјәтинә әсасланан мүрәккәб просесдир. Бу просесдә мүәллимин өјрәдичи фәалијјәти һәлледичи рол ојнаса да, шагирдләрин фәаллығы да әсасдыр... Мүәллим билији нә гәдәр ајдын шәрһ етсә белә шагирд мәнимсәмә просесиндә мүәјјән сә'ј вә фәаллыг көстәрмәзсә, бу тә'лимдән јахшы нәтичә әлдә етмәк мүмкүн дејилдир. Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, дәрс заманы шагирдләр нә гәдәр долғун фәалијјәт көстәрсәләр, дәрс дә бир о гәдәр мараглы вә чанлы кечәр, даһа чох сәмәрә верәр.

Бу мәсәләдән кенишлији илә бәһс едән мүәллиф белә бир нәтичә илә сөһбәтини јекунлашдырыр ки, бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, јахшы дәрсдә шагирдләр чох ишләјир, мүәллим исә аз фәаллыг көстәрир. Лакин шагирдин дәрсдә фәаллығы мүәллимин дәрсдән әввәл, она һазырлашан вахт чох ишләмәси һесабына баша кәлир. Мүәллим дәрсләрә һазырлашаркән шагирдләри синифдә фәаллашдыран тәрздә үзәриндә душүнмәли, онлары мүстәгил чалышдырмаг үчүн тәмринләр вә с. материаллар һазырламалыдыр.

Методик вәсаитин башлыгларындан бири дә «Дәрсдә һамыны вә һәр кәси охутмалы» адланыр. Бурада дејилир ки, синифдә олан ејни јашлы шагирдләрин үмуми чәһәтләри илә бәрабәр, һәр биринин өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәтләри дә вардыр: мүәллимин изаһыны бир шагирд тез, дикәри кеч гавраjыр; бири јахшы, о бириси пис баша дүшүр; бә'зиси сүр'әтли, бә'зиләри исә јаваш фикирләшир;

бири тә'лимин чәтинликләриндән горхур, о бири исә чәтинликләрә чан атыр вә с. Мүәллим бу хүсусијјәтләри нәзәрә алмазса тә'лим ишиндә мүвәффәгијјәт газана билмәз.

Габагчыл мүәллимләр дәрс заманы синифлә апарылан коллектив ишини тәк-тәк шагирдләрлә апарылан фәрди ишлә узлашдырмаға хүсуси диггәт јетирирләр. Онлар дәрсә һазырлыг заманы гүввәтли вә зәиф шагирдләр үчүн әлавә тапшырыг һазырлајырлар. Бунлары бир чох һалда вәрәгләрә (карточкалара) јазыб, тәк-тәк шагирдләри һәмин тапшырыглар үзәриндә ишләдирләр.

Бу һөкмдән сонра мүәллиф карточкалара аид нүмунәләр верир вә һәмин сөһбәтдән белә бир нәтичә чыхарыр ки, өз ишинә јарадычылыгла јанашан габагчыл мүәллимләрин дәрсиндә һеч бир шагирд синфин үмуми ишиндән кәнарда галмыр, һамы өз күчү даирәсиндә гаршыда дуран вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә чәлб олунур. Дәрсдә кәркин әмәк, усталыг вә һәр дәрсә һәртәрәфли һазырлашмағы тәләб едир:

Методик вәсаитдәки башлыглар алтында кедән сөһбәтләрдән бири вә сонунчусу «Дәрсин һәр бир дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә етмәли» адланыр. Мүәллиф көстәрир ки, јахшы дәрсин мүһүм әламәтләриндән бири тә'лим вахтындан сәмәрәли истифадә етмәк, дәрсдә бош вахта јол вермәмәкдән ибарәтдир. Мүәллим дәрсә һазырлашаркән онун һәр бир дәгигәси үзәриндә габагча фикирләшмәли, бүтүн синифдә вә тәк-тәк шагирдләрлә апарылачаг ишләрин мәзмуну вә ардычыллығыны мүәјјән етмәлидир.

Бу кичик киришдән сонра мүәллиф вахта гәнаәтин бә'зи јолларындан бәһс едир вә дедикләриндән бу нәтичәни чыхарыр ки, вахтын гәдрини билән мүәллимләрин дәрсләри чидди ишкүзар шәраитдә вә ити сүр'әтлә кечир, һәр дәрсдән максимум дәрәчәдә фајда әлдә едилир.

«ТӘ'ЛИМ МҮВӘФФӘГИЈЈӘТИНИН ҺЕСАБА АЛЫНМАСЫ ВӘ ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА» методик мәктубун мүәллифи педагожи елмләр намизәди, досент И. Вәлиханлы јолдашдыр.

Тә'лим мүвәффәгијјәтинин јохланылмасындан бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, шагирдләрин мүвәффәгијјәтинин һесаба алынмасы вә гијмәтләндирилмәси педагожи просесдә мүһүм јер тутур. Билик, бачарыг вә вәрдишләрин јохланыб гијмәтләндирилмәси онларда тә'лимә мәс'улијјәт һисси ојадыр, шагирдләри өзләринә гаршы тәләбкар олмаға сөвг едир.

Мүвәффәгијјәтин һесаба алынмасы шагирдләрин күндәлик тапшырыглары нечә јеринә јетирдикләрини мүәјјәнләшдирмәклә бәрабәр, онларын билик вә вәрдишләриндә олан кәсирләри ашкара чыхармаг вә беләликлә, кәләчәкдә бунларын тәкрар олунмасынын гаршысыны алмаг үчүн вахтында тәдбир көрмәк имканы верир. Бу һәмчинин шагирдләрин јухары синифләрдә мүвәффәгијјәтлә охумаға һазырландыгларыны ашкара чыхарыр. Бу чәһәтдән тә'лим мүвәффәгијјәтини һесаба алмағын тә'лим вә тәрбијәнин кејфијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрмәси вә өз әһәмијјәтини доғрултмасы үчүн онун дүзкүн тәшкили вә мүвафиг педагожи тәләбләрә чаваб вермәси лазымдыр.

Мүвәффәгијјәтин јохланмасы вә гијмәтләндирилмәсинә верилән тәләбләрдән бәһс едән мүәллиф гејд едир ки, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин јохланмасы вә онун гијмәтләндирилмәси бир сыра тәләбләрә чаваб вермәлидир. Сонра мүәллиф бу тәләбләри садалајыр.

Бундан сонра мәктубда шакирдләрин тә'лим мүвәффәгијјәтини јохлама үсулларындан бәһс олунур вә көстәрилир ки, фәнләрин хүсусијјәтини нәзәрә алмагла бәрабәр, јохламанын бүтүн фәнләрдә истифадә олунан үмуми педагожи үсуллары да вардыр. Сонра һәмин үсуллардан бәһс олунур.

Методик мәктубун «Тә'лим мүвәффәгијјәтинин гијмәтләндирилмәси» башлығы алтында апарылан сөһбәтдә дејилир ки, тә'лим мүвәффәгијјәтинин објектив (әдаләтли) гијмәтләндирилмәси тә'лим вә тәрбијә чәһәтдән чох әһәмијјәтлидир. Чүнки гијмәт верәркән «хәсислијә» вә «әлиачыглыға» да јол вермәк објективлијә зиддир. Сүн'и сурәтдә гијмәти ашағы салмаг вә шиширтмәк зәрәрлидир. Гијмәт вермәдә мүәллимин објективлији позмасы шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләри һаггында јанлыш фикир ојатмагдан башга, мүәллимин дә нүфузуна мәнфи тә'сир көстәрир вә шакирдләри тә'лимдән сојудур.

Даһа сонра гијмәт вермәдә нәзәрә алынан чәһәтләрдән кенишлији илә бәһс олунур вә көстәрилир ки, гијмәт вермәдә билијин һәчми, шүурлулуғу, тәтбиг едилмәси, ифадә олунмасы нәзәрә алынмалыдыр. Маариф Назирлији бүтүн бунлар үзрә шакирдләрин билијинә 5, 4, 3, 2 вә 1 гијмәтләр верилмәсини мүәјјән етмишдир.

Мәктубун сонунда рүблүк вә иллик гијмәтләрин чыхарылмасындан, зачотлардан, синифдән-синфә көчүрмә вә аттестат имтаһанларындан бәһс олунур.

Нәтичә олараг мәктубун сонунда о да гејд олунур ки, бу педагожи тәләбләрә, методик мәсләһәтләрә әмәл едилмәси, тә'лим мүвәффәгијјәтинин һесаба алынмасы вә гијмәтләндирилмәсини хејли јахшылашдыра биләр. Лакин башга педагожи мәсәләләр кими тә'лим мүвәффәгијјәтинин јохланмасы вә гијмәтләндирилмәси мәсәләси дә мүәллимдән конкрет вәзијјәтләрә јарадычылыгла јанашмағы, фәннин, материалын вә шакирдләрин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағы тәләб едир.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ОРФОЕПИЈАСЫНЫН ӘСАСЛАРЫ»

Бу китабчанын киришиндә «Бир нечә сөз» башлығы алтында верилән гејддә дејилир ки, мүасир Азәрбајчан дили елә бир инкишаф мәрһәләсинә кәлиб чатмышдыр ки, артыг нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин гојулушу вә һәлли күнүн ән вачиб мәсәләләриндән бири олмушдур.

Нитг мәдәнијјәтинин ән мүһүм проблемләриндән бири дә орфоепија мәсәләләридир. Индијәдәк Азәрбајчан дилинин јазылы голуна аид нормаларын мүәјјәнләшдирилмәси вә гајдаја салынмасы саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр; лакин тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, бу фикри әдәби дилин шифаһи голу һаггында демәк мүмкүн дејилдир. Һалбуки мүасир дөврдә шифаһи әдәби дил саһәсинин ишләнмә даирәси чох кенишләнмишдир. Белә олдугда шифаһи әдәби дил саһәсиндә ваһид гајдаларын һәлә дә олмамасы чох вахт

бир сыра сөзләрин дејилиши, шәкилчиләрин тәләффүзү дүзкүн олмур.

Даһа сонра мүәллиф сөзүндә давам едәрәк јазыр ки, бир сөзлә орфоепија саһәсиндә һәрч-мәрчлик көзә чарпыр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн мүасир Азәрбајчан дили орфоепијасынын әсасларыны вә орфоепија гајдаларыны тезликлә ишләјиб һазырламаг вәзифәси гаршыда дурурду.

— Узун илләр боју Азәрбајчан диалект вә шивәләри үзәриндә апардығым тәдгигат иши, мәни шифаһи әдәби дил үзәриндә дә дәгиг мүшаһидәләр апармаға вадар етмишдир. Бу мүшаһидәләр, һәр шејдән әввәл, диалект хүсусијјәтләри илә шифаһи әдәби дил арасындакы фәргләри мејдана чыхармаг үчүн лазым олмушдур.

Алимләримиздән М. Ш. Ширәлијев јолдаш белә бир мәс'ул вә нәшәрәфли вәзифәнин јеркнә јетирилмәси илә мәшғул олмуш вә нәтичәдә илк тәчрүбә олараг мүасир Азәрбајчан орфоепијасынын әсасларыны ишләјиб һазырламыш вә «Азәрнәшр» **«Азәрбајчан дили орфоепијасынын әсаслары»** адлы китабчаны нәшр едәрәк охучуларын истифадәсинә вермишдир.

Китабчанын мүндәричаты беләдир: «Азәрбајчан дили орфоепијасынын принсипләри», «Саитләрин тәләффүзү», «Самитләрин тәләффүзү», «Шәкилчиләрин тәләффүзү», «Сөздәјишдиричи шәкилчиләрин тәләффүзү», «Гошмаларын тәләффүзү», «Алынма сөзләрин орфоепијасы» вә «Рус вә Авропа мәншәли сөзләрин тәләффүзү».

«АЗӘРБАЈЧАНЫН ХАЛГ МУСИГИЧИЛӘРИ»

«Азәрнәшр» Ф. Шүшинскинин «Азәрбајчанын халг мусигичиләри» адлы китабыны бурахмышдыр.

Мүәллиф әсәринин хүсуси вәрәгиндә јазыр:

Шәргин бөјүк мүғәнниси, Азәрбајчан вокал мәктәбинин баниси Чаббар Гарјағды оғлунун әзиз хатирәсинә һәср олунур.

«Азәрбајчан халг мусигичиләри» әсәриндә XIX әсрин икинчи јарысы вә XX әсрин әввәлләриндә јашамыш ханәндә вә чалғычылардан гырх көркәмли мәдәнијјәт хадиминин һәјаты вә фәалијјәти, һабелә ичтимаи вә мусиги фәалијјәти һаггында очеркләр верилир.

Бунунла јанашы олараг әсәрдә классик ханәндә, тарзән вә б. сәнәткарлыг мәһарәти, онларын шәрәфли јарадычылыг јолу, һәјаты, вәтән вә халг гаршысында хидмәтләри көстәрилир. Әсәрин гијмәтли чәһәти орасындадыр ки, мүәллиф бурада һәмин сәнәткарлар һаггында бу вахта гәдәр мә'лум олмајан јени архив сәнәдләри әсасында мә'лумат верир.

Бурада ханәндәләрдән: Һачы Һүсү, Сәттар, Мәшәди Иси, Мирзә Мәһәммәдһәсән, Чаббар Гарјағды оғлу, Кечәчи оғлу Мәһәммәд, Әләскәр Абдуллајев, Мәшәди Мәһәммәд Фәрзәлијев, Забул Гасым, Хан Шүшински, тарзәнләрдән Садыгчан, Лазар Тер-Вартанесов, Мәшәди Зејнал, Малыбәјли Һәмид, Салјанлы Ширин, Аванес Иоанесјан, Секаһ Ислам, Мирзә Мәнсур, Гурбан Примов, гармон чаланлардан Кәрбәлајы Ләтиф, каманчачылардан Левон Гараханов вә башгаларындан бәһс олунур.

Мүәллиф әсәриндә рус, франсыз, фарс, түрк вә Италија инчәсәнәт хадимләринин, јазычыларын вә тәдгигатчы-алимләрин Азәр-

бајчан халг мусигичиләринә даир мараглы рә'ј, хатирә вә мәгаләләриндән јери кәлдикчә истифадә етмишдир.

Китаба халг јазычысы М. Ибраһимов тәрәфиндән кириш сөзү јазылмышдыр. Бурада дејилир ки, охучулара тәгдим олунан бу китаб Азәрбајчан халг мусиги хадимләрини өјрәнмәк саһәсиндә илк тәшәббүсдүр. Китабын мүәллифи илләрдән бәридир ки, ардычыл олараг унудулмуш вә чох әһәмијјәтли олан бу саһәнин сәнәткарлары барәдә бөјүк бир һәвәслә ордан-бурдан материал топлајыр, мусиги мәдәнијјәтимизин тарихиндә хејли бөјүк хидмәтләри олан устадлары чох чәтинликлә дә олса һәјатыны вә сәнәткарлығыны өјрәнир, онлар барәдә биздә аз-чох бүтөв бир тәсәввүр јаратмаға, ифачылыг сәнәтимизин ән'әнәләрини вә инкишаф јолларыны мүәјјән етмәјә чалышмышдыр.

«Азәрбајчан халг мусигичиләри» әсәри ады чәкилән Азәрбајчанын халг мусигичиләри һаггында илк ири һәчмли, санбаллы күтләви әсәрдир.

Китаб кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

«Һ. САНЫЛЫНЫН ӘДӘБИ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИ»

Ингилабдан әввәлки нәслимизин сыраларында өзүнә мәхсус хүсуси јери олан, әсил јарадычылығы исә совет дөврүндә парлајан шаирләримиздән бири дә Һачыкәрим Санылыдыр.

Рәван тә'бә характерик үслуба малик олан Һ. Санылы 1878-чи илдә Газах рајонунун Чајлы кәндиндә анадан олмушдур. Ибтидаи тәһсилини Газахда алан Санылы о заман Загафгазијанын тәһсил очағы олан Гори семинаријасыны гуртармышдыр.

Санылы семинаријада охудуғу замандан башлајараг мәтбуат сәһифәләриндә јазыб јаратмаға башламышдыр. Онун илк биткин әсәри «Гурдлар һөкумәти» 1919-чу илдә чапдан чыхмышдыр. «Октјабр һәдијјәси», «Зүлмүн сону» кими әсәрләри совет дөврүндә нәшр едилмишдир. Лакин шаири кениш охучу күтләсинә севдирән онун «Аран көчү» (1926), «Намус давасы» (1928) вә «Турут гачаглары» (1935) әсәрләри олмушдур.

Һ. Санылы мүәллимлик илә дә мәшғул олмушдур. Һәјат вә фәалијјәтини мәктәблә бағлајан, кәнчләрин тәрбијәси илә мәшғул олан Һ. Санылы һәм дә мәктәбләрин инкишаф етдирилмәси уғрунда мүбаризә апармышдыр.

Бөјүк Октјабрын сајәсиндә Азәрбајчанда Совет һөкумәтинин гурулмасы Һ. Санылынын бөјүк арзуларынын чичәкләнмәсинә көмәк етди. Бу заман о, маариф вә мәдәнијјәтин јүксәлиши уғрунда бачарығыны әсиркәмир. Совет дөврү дәрсликләринин мүәллифләриндән бири олур.

Бундан сонра о, дәрсликләрин тәртиби вә јазылышында фәал иштирак едир. О, тәртиб етдији дәрсликләрә мәктәблиләри фәаллашдыран, онларда әмәјә, елмә һәвәс вә мараг ојадан, вәтәнә мәһәббәт һисси ашылајан, тәбиәтин көзәллијини дујмаға сөвг едән ше'р вә нәср әсәрләриндән парчалар дахил едир, чохуну исә өзү јазырды.

Санылынын ше'р вә поемаларында Вәтәнә, халга, әмәјә, атаја, анаја, јолдаша, доста вә с. мәһәббәт һиссинин тәрбијә едилмәси кениш јер тутур.

Онун «Чанаварлар һөкумәти», «Аран көчү», «Намус давасы», «Турут гачаглары», «Новруз вә Күларә» адлы поемаларында мәрдлик, шүчаәт, намус, гејрәт, шәрәфлә јашамаг, әһдә вәфа, мүбаризлик, достлуг вә с. кими нәчиб әхлаги сифәтләр тәсвир едилир.

«Аран көчү»ндә көч адәтинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини бир рәссам кими чәкән шаир, һәр шејдән әввәл ушагларда Вәтәнә мәһәббәт һисси доғурмаға чалышыр.

С. Шүкүровун «Һ. Санылынын әдәби вә педагожи фәалијјәти» китабы XX әсрин Азәрбајчан маарифпәрвәрләриндән Һачыкәрим Санылы (Санијев) һаггында јазылмыш јени вә диггәти чәлб едән тәдгигат әсәридир.

Әсәри «Маариф» нәшријјаты бурахмышдыр.

«ГРАММАТИК МӘФҺУМ ВӘ ОНУН МӘНИМСӘНИЛМӘСИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Чапдан чыхмыш јени китаблар ичәрисиндә Ә. Фәрәчовун **«Грамматик мәфһум вә онун мәнимсәнилмәсинин бә'зи мәсәләләри»** китабы да вардыр.

Әсәрдә грамматик мәфһумун маһијјәти ачылыр, онун шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн мәнимсәнилмәсинин елми әсаслары—мәнтиги, лисани, психоложи әсаслары шәрһ едилир вә бунлара ујғун методик үсул вә пријомлар көстәрилир.

Әсәрдә ирәли сүрүлән методик фикирләр республиканын дил мүәллимләринин иш тәчрүбәсини әкс етдирән јазылар, мөвзу илә әлагәдар әдәбијјатын, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин орта мәктәб програм вә дәрсликләринин тәһлилинә әсасланыр.

Китаб «Кириш»дән вә үч фәсилдән ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә грамматик мәфһумларын мәнтиги мәсәләләринин шәрһиндән бәһс олунур.

Икинчи фәсил грамматик мәфһумларын мәнимсәнилмәсинин лисани мәсәләләринин һәллинә һәср олунмушдур.

Үчүнчү фәсилдә исә шакирдләрдә грамматик мәфһумларын формалашмасы просесинә дүзкүн рәһбәрлик етмәк үчүн шакирдләрин бу вә ја дикәр грамматик мәфһуму онун һансы әламәт вә хүсусијјәтләри үзрә, һабелә һансы мәрһәләләр үзрә нечә мәнимсәдикләри мәсәләсиндән данышылыр.

Вәсаит дил-әдәбијјат мүәллимләри, филоложи вә педагожи факүлтә тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

АЛИМИН БИБЛИОГРАФИЈАСЫ

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын әсаслы китабханасы Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү, филоложи елмләр доктору, профессор Һәмид Мәммәдтағы оғлу Араслынын библиографијасыны бурахмышдыр.

Һ. Араслы Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин көркәмли тәдгигатчыларындан бири олуб, нәинки тәкчә өлкәмиздә, онун һүдудла-

рындан харичдә дә јахшы танынып. Гырх ил мүддәтиндә јорулмаз тәдгигатчы кими фәалијјәт көстәрән алим чох гијмәтли елми-тәдгигат әсәрләринин, публисистик мәгаләләрин, узун иллордән бәри истифадәдә олунан дәрсликләрин мүәллифидир.

Көстәричидә Ә. Гулузадә тәрәфиндән јазылмыш «Һәмид Араслы» башлығы алтында алимин һәјат вә фәалијјәти һаггында јығчам вә долғун мәзмунлу тәрчүмеји-һалы да верилмишдир. Бурада көстәрилир ки, Һ. Араслы 1926-чы илдән башлајараг, кәнддә мүәллим ишләдији заман Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты вә ашыг ше'ри нүмунәләрини топламаг саһәсиндә әһәмијјәтли иш көрмүшдүр. Бу материаллар шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри үчүн фајдалы мәнбәләрдән бири олмушдур.

Һ. Араслынын елми-тәшкилати фәалијјәтиндә Низами адына Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи музејинин јарадылмасы диггәтәлајиг јер тутур.

О. музејдә ишләдији заман зәнкин билијини, исте'дадыны вә чошгун енержисини Азәрбајчан классик әдәби ирсинин өлмәз бәдии абидәләринин мејдана чыхарылмасына вә онларын тәблиги ишинә сәрф едир.

Алимин Низами адына Әдәбијјат Институтунун јарадылмасында, инкишафында вә онун елми кадрларынын јетишдирилмәсиндә бөјүк әмәји олмушдур.

Һ. Араслынын елми-тәдгигат фәалијјәтиндә Азәрбајчан әдәбијјатынын орта әсрләринә аид проблемләр һәмишә мәркәзи јер тутмушдур. О, 1935-чи илдән башлајараг Фүзули јарадычылығынын һәлә өјрәнилмәмиш бир сыра вачиб проблемләри илә ардычыл сурәтдә мәшғул олмушдур.

Алимин елми фәалијјәтиндә мүһүм саһәләрдән бири дә текстолокијадыр. О, көркәмли алим вә мәтншүнас Сәлман Мүмтазын Азәрбајчан классикләринин әсәрләрини топламаг вә нәшр етмәк саһәсиндә мисилсиз әһәмијјәт вә гијмәтә малик олан ишини мүвәффәгијјәтлә давам вә инкишаф етдирмишдир.

Һ. Араслы кениш елми фәалијјәтилә Совет Иттифагынын бир чох мәркәзләриндә танынмагла бәрабәр, Совет Иттифагындан харичдә дә дәрин һөрмәт газанмышдыр.

Охучулара тәгдим олунан һәмин көстәричидә алимин һәјат вә фәалијјәти һаггында там вә јығчам мә'лумат верилмишдир.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Корректор **Сона Маһмудова.**

Чапа имзаланмыш 12/III-1971-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}=3,5$ кағыз вәрәги. 6,61 чап вәрәги. ФГ 04573. Сифариш 201. Тираж 10270

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.